

**ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SİVİL TOPLUM
KURULUŞLARININ YERİ VE ROLÜ:
AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ**

Ceyhun MAYILOV

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM**

**ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ
YERİ VE ROLÜ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

Ceyhun MAYILOV

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Şubat 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖZ	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	11
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
1. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI	13
1.1. Sivil Toplum.....	13
1.1.1. Tarihsel Süreçte Sivil Toplum	16
1.1.2. Modern Anlamda Sivil Toplum	19
1.1.3. Sivil Toplumla İlişkili Olan Bazı Kavramlar	22
1.1.3.1. Sivil Toplum ve Devlet.....	22
1.1.3.2. Sivil Toplum ve Demokrasi.....	26
1.1.3.3. Sivil Toplum ve Güven	30
1.1.4. Uluslararası Bağlamda Sivil Topluma İlişkin Yaklaşımlar.....	31
1.2. Sivil Toplum Kuruluşu	34
1.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri	36
1.2.1.1. Sosyo-Ekonomik İşlevler	36

1.2.1.2. Siyasal İşlevler	37
1.2.1.3. Kültürel İşlevler	38
1.2.1.4. Bireysel İşlevler	38
1.2.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Ortak Özellikleri ve Toplumsal Rollerini .	39
1.2.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Karar Alıcıları Etkileme ve Baskı Grubu Olma Özellikleri.....	42
1.2.2.2. Uluslararası Bağlamda Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü.....	42
2. AZERBAIJAN'DA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI.....	51
2.1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihi	51
2.1.1. XIX Yüzyılda Azerbaycan	52
2.1.2. İlk Bağımsız Azerbaycan	52
2.2. Azerbaycan ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Gelişimi	54
2.2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sivil Toplum Kuruluşları	55
2.2.1.1. "Müslüman Dram Topluluğu" ve "Hamiyet" Organizasyonu.....	59
2.2.1.2. Aziz Nina (Mügeddes Nina) Cemiyeti.....	60
2.2.1.3. Gence'de Müslüman Yardım Derneği	61
2.2.1.4. Gence Müslüman Drama Derneği (Gence Müselman Dram Cemiyeti)	61
2.2.1.5. Oyuncular Topluluğu (Aktörler Cemiyeti)	62
2.2.1.6. Gence Müslüman Milli Komitesi.....	62
2.2.1.7. Şuşa'daki Topluluklar	63
2.2.1.8. Salyan ve İrevan Dernekleri	64
2.2.1.9. Kültür - Aydınlatma Toplulukları	64
2.2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde (1918-1920) Sivil Toplum Kuruluşları.....	70
2.2.2.1. Bakü Müslüman Yardımseverler Derneği	72
2.2.2.2. Bakü Ticaret Sanayi Birliği	74
2.2.2.3. Bolşeviklerin Oluşturduğu İşçi Sendikaları	75
2.2.3. Sovyet Dönemi	76
2.2.4. Bağımsızlık Sonrası Dönem	79
2.3. Azerbaycan'da STK'lar ile İlgili Mevzuat.....	82
2.3.1. Anayasa	82
2.3.2. Kanun	82
2.3.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Tesisi.....	84

2.3.2.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Tescili	84
2.3.2.3. Sivil Toplum Kuruluşunun Feshi	86
2.3.3. Diğer Düzenlemeler	87
2.5. Azerbaycan’da Sivil Toplumun Güçlü ve Zayıf Yanları.....	88
3. AZERBAYCAN’DA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE	
ULUSLARARASI FAALİYETLERİ	92
3.1. Azerbaycan’da STK’ların Türleri.....	92
3.1.1. Kamusal Çıkarların Savunulması ve Hak Savunma Teşkilatları.....	92
3.1.1.1. Kadın Teşkilatları	92
3.1.1.2. Çocuk ve Gençler Teşkilatları	93
3.1.1.3. İnsan Haklarını Savunma Teşkilatları	94
3.1.2. Dini Teşkilatlar	95
3.1.3. Sosyal Kalkınma Teşkilatları	96
3.2. Azerbaycan’da Faaliyet Gösteren Sivil Toplum Kuruluşları	97
3.3. Azerbaycan’da Faaliyet Gösteren Uluslararası Sivil Toplum	
Kuruluşları.....	100
3.3.1. Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Harekâtı	100
3.3.2. USAID.....	101
3.3.3. Demokrasi İçin Ulusal Bağış (NED)	102
3.3.4. Açık Toplum Vakfı (Open Society Foundation)	103
3.3.5. AIESEC	104
SONUÇ	106
KAYNAKÇA.....	108
TABLolar LİSTESİ	124
ÖZGEÇMİŞ	125

TEZ ONAY SAYFASI

Ceyhun MAYİLOV tarafından hazırlanan “ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ YERİ VE ROLÜ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM

.....

Tez Danışmanı, Kamu Yönetimi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 02/02/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Doç. Dr. Ahmet KILINÇ (AYBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM (KBÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Ceyhun MAYILOV

İmza :

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşlarının uluslararası ilişkilerdeki rolünü incelemektir. Araştırma, Azerbaycan’ın kuruluşundan 2022 yılına kadar geçen dönemde ülkede kurulmuş sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarını kapsamaktadır. Dünyada bir dönemde siyasi, idari, sosyal ve teknolojik gelişme ekseninde STK'lar öne çıkarak merkezi ve yerel yönetimlerle kamu sorumluluğunda ortak olmaya başladılar. Günümüzde STK'lar ulusal ve uluslararası sorunların çözümünde ve insani yardım projelerinin hemen hemen her ülkede hayata geçirilmesinde oldukça aktif rol oynamaya başlamışlardır. Aynı zamanda STK'ların eylemleriyle de belirlenir. Sivil toplum, yerel, ulusal ve bölgesel düzeylerde modern sosyal ve politik pratiğin önemli bir parçası haline geldi; küresel sivil toplum, uluslararası ilişkilerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşları kurulmuş ve sosyal yaşam içerisinde yerini almışlardır.

Anahtar Sözcükler : Azerbaycan; sivil toplum kuruluşu; uluslararası ilişkiler.

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine the role of non-governmental organizations in international relations in Azerbaijan. The research covers the works of non-governmental organizations established in the country from the establishment of Azerbaijan until 2022. In a period in the world, NGOs came to the fore in the axis of political, administrative, social and technological development and started to become partners with central and local governments in public responsibility. Today, NGOs have started to play a very active role in the solution of national and international problems and the implementation of humanitarian aid projects in almost every country. It is also determined by the actions of NGOs. Civil society has become an important part of modern social and political practice at the local, national and regional levels; Global civil society has become an integral part of international relations. Non-governmental organizations were established in Azerbaijan and took their place in social life.

Key Word : Azerbaijan; non-governmental organization; international relations.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Uluslararası İlişkilerde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeri Ve Rolü: Azerbaycan Örneği
Tezin Yazarı	Ceyhun MAYILOV
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	02.02.2023
Tezin Alanı	Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	125
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan; Sivil Toplum Kuruluşu; Uluslararası İlişkiler.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Place and Role of Ngo's in International Relations: The Case of Azerbaijan
Author of the Thesis	Ceyhun MAYILOV
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Abdülazim İBRAHİM
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	02.02.2023
Field of the Thesis	Department of Public Administration
Place of the Thesis	UNIKA / IGP
Total Page Number	125
Keywords	Azerbaijan, Non-Governmental Organization, International Relations

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACİYF	: Açık Toplum Enstitüsü Yardım Vakfı
ADC	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
ATE	: Açık Toplum Enstitüsü
İSAR	: Avrasya'da Sosyal Hareket ve Yenilenme Girişimi
KPMK	: Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi
M.Ö.	: Milattan Önce
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
STÖ	: Sivil Toplum Örgütü
USAID	: Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı
USF	: Ulusal STK Forumu

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusu; sivil toplum kuruluşlarının uluslararası ilişkilerdeki rolünü Azerbaycan örneği üzerinden incelemektir. Sivil toplum kuruluşları, diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da çalışmalarını sürdürmektedirler. Araştırmada Azerbaycan'da kurulmuş sivil toplum kuruluşları hakkında genel bilgiler verilmiş, uluslararası ilişkiler açısından solları incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, uluslararası ilişkiler anlamında sivil toplum kuruluşlarının rolünü incelemektir. Sivil toplum kuruluşları, sınırlı sayıda da olsa Azerbaycan'da da faaliyetlerini sürdürmektedirler ve yürüttükleri faaliyetler kapsamında hem ülke içerisinde, hem de uluslararası bağlamda etkili olabilmektedirler. Sivil toplum kuruluşlarının demokratik düzen içerisinde bulunmaları ve çalışmalarının yaygınlaştırılması adına bu kuruluşların faaliyet alanlarını ve kapsamlarını ortaya koymak yararlı olabilecektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada, çalışma konusu ile ilgili daha önce hazırlanmış, kitap, makale, yüksek lisans ve doktora çalışmaları gibi akademik çalışmalar tarama modeli ile incelenmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Araştırmanın problemi, Azerbaycan'da bulunan sivil toplum kuruluşlarının uluslararası ilişkilerdeki rolüdür. Bu kapsamda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- Sivil toplum nedir?
- Sivil toplum kuruluşu nedir?
- Sivil toplum kuruluşlarının özellikleri nelerdir?

- Uluslararası bağlamda sivil toplum kuruluşlarının rolü nedir?
- Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşlarının tarihsel gelişimi nasıldır?
- Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşlarının yasal statüsü nedir?
- Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşlarının ulusal bazda faaliyetleri nelerdir?
- Azerbaycan’da sivil toplum kuruluşlarının uluslararası alanda faaliyetleri nelerdir?

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Sivil toplum kuruluşları ve bu kuruluşların çalışmaları hakkındaki bilgiler Azerbaycan’da yeteri kadar yayınlanmış durumda değildir. Bu sebeple çalışmanın genel bilgiler kısmında daha çok Türkiye’de yayınlanmış olan kaynak eserlere başvurulmuştur. Kaynakların yetersiz olması araştırmada karşılaşılan güçlüklerin temelini oluşturmaktadır.

1. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Bu bölümde sivil toplum ve sivil kuruluşu kavramları üzerinde durularak, sivil toplum kuruluşlarının rolleri ele alınmıştır.

1.1. Sivil Toplum

Sivil kelimesinin kökeni Fransızca-Latince civil kelimesidir. Sözcük, kentte yaşayanlara göre, topluma, toplumun yönetimine ya da aralarındaki ilişkilere göre, kır ya da taşra yaşamına, askerliğe ya da dine değil, yurttaşlara ait olmak anlamına gelmektedir. Ancak “vatandaş” kelimesi, “toplum” kelimesi ile bir bütün oluşturan ve bir takım sosyal ve siyasi faaliyetler temelinde şekillenen sivil toplum şeklinde yeni bir anlam kazanmış ve nihayetinde, sivil toplum kavramı insan yaşamı olarak ifade edilmiştir.¹

1549'da yayınlanan Fransızca-Latince sözlüğüne göre, “medeniyet” kelimesinin kökenini oluşturan Latince “vatandaş” kelimesinin “görgü kurallarını bilen” anlamına geldiği belirtilmiştir. Arapça kökenli “medeniyet” kelimesi “nezaket ve kibarlık” anlamına gelmektedir. Ancak, “societe” kelimesinin Fransızca'da “toplum” için ilk kez 17. yüzyılda kullanıldığını vurgulamak gerekir. Kelimenin “içtimai” ya da “toplumsal” formunun bir sıfatı olarak kullanılması 20. yüzyılda başlamıştır. 21. yüzyılda “sosyal” ifadesi çok sık kullanılan bir kavram haline gelmiştir.² Devletle ilişki içinde olan ancak iktidarı ele geçirme amacı olmayan sivil toplum, devletten bağımsız, vatandaşların, devlet tarafından temsil edilmeyen ortak çıkarların alanıdır.³

¹ Seyfettin ASLAN, “Sivil Toplum ve Demokrasi (Civil Society And Democracy)”, (*Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 2, 2010), s. 358.

² Nuri DEMİREL, “Farklı Bir Platformda Sivil Toplum ve Türkiye”, (*Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 26, 2011), s. 147.

³ Seyfettin ASLAN, . “Türkiye’de Sivil Toplum”, (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 9, sayı: 31, 2010), s. 262.

Sivil toplum, ekonomi ve devlet arasındaki mevcut sosyal ilişkiyi ifade etmektedir. Siyasal bir toplumda tek bir zorlama aracı olabileceğinden, siyasal alanın merkezileşmesinde sorunlar yaratmaktadır.⁴

Sivil toplumu farklı kılan özelliklerden biri de çeşitliliktir. Çoğulculuk, uzlaşmaya varmak ve birbirleriyle ilişki kurmak için topluluk öğrenimini desteklemektedir. Sivil toplum içindeki kuruluşlar, çeşitlilik ve çeşitlilikleriyle ters orantılı olan çekirdek güçler tarafından korkutulmaktadır. Başka bir deyişle, ne kadar çeşitli olurlarsa sindirilmeleri o kadar az olasıdır. Sivil toplumun bir diğer özelliği de, çeşitli siyasal katılımlar sağlayabilen ve uygulamalar önerebilen toplumsal örgütlerin varlığıdır. Toplumsal örgütlenmenin gönüllü temeli de sivil toplumun özelliklerinden biridir.⁵

Sivil toplum ayrıca tamamen tarafsız söylem ve pratiklerin oluşmasını da savunmaktadır. Bu tarafsız ifade kısmı, bireysel ve karma insanlığın ifadesine izin vermenin en iyi yolu olarak kabul edilmekte ve kişisel ve kamusal çıkarların bir tamamlayıcısı olarak elde edilmektedir. Bu söylem, belirli türdeki aktörleri varsaymaktadır. Yukarıda belirtilen aktörler, özellikle devlet şeklinde hükümet karşısında ve günden güne farklı olsa da, açık benzerlikler de söz konusudur.⁶

Sivil toplum, topluluk kooperatifleri, gönüllü dernekler ve kamu iletişim ağları yapısında ortaya çıkan aile ve devlet arasındaki sosyal etkileşim alanıdır. Ortaklık yapıları, işbirliği ve topluluk sorunlarını çözmenin anahtarıdır ve vatandaşların ortak çıkarlar peşinde koştuğu kapsamlı ve resmi organizasyonlara atıfta bulunmaktadır. Sivil toplum, yoğun ve çeşitli bir ağ geliştiren, kendi kendini yöneten derneklerden oluşmaktadır.⁷

⁴ Mete Kaan KAYNAR, “Sivil Toplumun Kavramsal Tarihi ve Sivil Toplumla İlgili Güncel Tartışmalar”, (Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt: 23, sayı: 1, 2005), s. 346.

⁵ Mustafa TALAS, “Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”, (Türklük Bilim Araştırmaları, sayı: 29, 2011), s. 390.

⁶ George M. THOMAS, M. Ali KİRMAN, “Küresel Sivil Toplumda Dinler”, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 14, 2009), s. 161.

⁷ Aisha GHASUS-PASHA, “Role Of Civil Society Organizations In Governance”, (6th Global Forum On Reinventing Government Towards Participatory And Transparent Governance, 2005), s. 2.

Sivil toplum, sosyal ve politik güçler arasındaki geçmiş, şimdiki veya doğrudan ilişkilerin ampirik çizgilerini analiz etmek ve açıklamak için ideal bir terim olarak kullanılmaktadır. Sivil toplumun bu ampirik açıklamaları, amacın siyasi eylem için ders vermek veya normatif yargılarda bulunmak olmadığını doğrudan göstermektedir.⁸ Sivil toplumun dili, ampirik araştırma ve bilinçli karar verme, kökenler, gelişim kalıpları ve sonuçlar hakkında orantılı ayrımlar yapılarak karmaşık sosyopolitik gerçekliklerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için kullanılmaktadır. Sivil toplumun ampirik analitik yorumları herhangi bir gerçeklikte neyin önemli olup neyin olmadığına dair algıları değiştirerek öncelikle gözlemsel amaçlar için kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, gerçekliği tanımlayarak eleştiri yoluyla daha iyi bir şekilde açıklığa kavuşturmak için kullanılmaktadır.⁹

Sivil toplum, yaygın olarak bir yanda ailenin özel alanı, diğer yanda devletler arasındaki ilişkiler alanı olarak görülmektedir. Sivil toplumun daha spesifik bir tanımı, onun belirli kapasitelerde hareket eden bireylerin gönüllü katılımını içeren bir sosyal ilişki olarak görülmesidir.¹⁰ Basit bir şekilde sivil toplumun, kapitalizme ve burjuva demokrasisine eşdeğer olduğu söylenebilmektedir. Charles Taylor sivil toplumu böyle tanımlar; ortak endişe konuları ile birlikte, yaptıkları eylemler aracılığıyla vatandaşları kendini yönetmeye bağlayan, devletten bağımsız dernekler ağıdır.¹¹ Sivil toplum, özgür bir devlet çerçevesinde kendi etkin birliklerini yaratmanın mümkün olduğunu savunur. Sivil toplum ancak devlet var olduğu sürece var olabilir. Sivil toplum, vatandaşların yaşam kalitesiyle ilgilenen siyasi partileri, iletişim medyasını ve sivil kuruluşları içerisinde barındırmalıdır.¹²

⁸ Hayri KESER, Selin HIŞIM, “Demokrasilerde Sivil Toplumun Rolü”, *(İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 7, sayı: 2, 2016)*, s. 212.

⁹ John KEANE, “Civil Society, Definitions And Approaches”, *(International Encyclopedia Of Civil Society, 2009)*, s. 3.

¹⁰ Süleyman KURT, H. Yunus TAŞ, “Sivil Toplum Örgütlerinde Profesyonel ve Gönüllü Çalışma İlişkileri: Tehditler ve Fırsatlar”, *(HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, cilt: 4, sayı: 8, 2015)*, s. 201.

¹¹ Elizabeth DUNN, *Money, Morality And Modes Of Civil Society Among American Mormons, Civil Society: Challenging Western Models* (London: Routledge, 1996), s. 27

¹² Peter LOIZOS, *How Ernest Gellner Got Mugged On The Streets Of London, Civil Society: Challenging Western Models*. (London: Routledge, 1996), s. 50.

Sivil toplum yaygın olarak önemli bir “üçüncü” sektör olarak kabul edilmektedir. Gücünün ülke üzerinde olumlu bir etkisi olduğu düşünülebilir. Sivil toplum, şeffaflık, açıklık, yanıt ve hesap verebilirlik açısından iyi yönetişimin teşvik edilmesi için giderek daha önemli bir pratik araç olarak görülmektedir. Sivil toplum, politika analizi ve savunuculuk yoluyla iyi yönetişimi daha da geliştirebilir. Sivil toplumun rol oynayabileceği bazı alanlar şunlardır:

- Hükümet performansını ve kamu görevlilerinin davranışlarını izlemek ve denetlemek,
- Yurttaşların değerlerini, inançlarını, yurttaşlık normlarını ve demokratik uygulamalarını tanımlamalarını ve ifade etmelerini sağlayan sosyal sermaye oluşturmak,
- Savunmasız ve marjinalleştirilmiş seçmen gruplarını, özellikle kitleleri siyasete ve kamu işlerine tam olarak katılmaları için harekete geçirmek,
- Kendi ve diğer toplulukların refahını artırmak için çalışmalar yapmaktır.¹³

1.1.1. Tarihsel Süreçte Sivil Toplum

Batı Avrupa'ya özgü bir olay olan sivil toplum kavramının geçmişi 12 – 13. yüzyıllara dayanmaktadır. Ortaçağ kentinin ortaya çıkması ve kente yönelik burjuvaların oluşması sivil toplum kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Batı Avrupa'da 12. yüzyıllarda gelişen şehirleri merkeze alan piyasa ekonomisi, paranın yaygınlaşmasına, zenginliğin ve lüksün büyümesine, mülkiyetin yaygınlaşmasına ve farklı yaşam biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴

Sivil toplumu anlamak için bilgi tabanı antik Yunana kadar uzanabilir. Aristoteles, sivil toplumu, bireysel çıkarlardan bağımsız olarak, toplumun çıkarlarını sağlamak için kurallarla yönetilen bir toplum olarak tanımlamaktadır. Aristoteles'in kullandığı sivil toplum kavramı, belirli yasal sınırlar içinde yaşayan özgür ve eşit bir

¹³ GHAUS-PASHA, s. 3.

¹⁴ Ayşenur Akpınar GÖNENÇ, *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, (İstanbul: Altıkitap Yayınevi, 2001), s. 361.

siyasi toplumu ifade etmektedir.¹⁵ Buradaki önemli nokta sivil toplum ile siyasal toplumu aynı şekilde değerlendirmektir.¹⁶ Yani bu dönemde sivil toplum ve devlet bir bütün olarak görülmüştür. Aydınlanma ile sivil toplum ve siyasal toplum giderek birbirinden ayrılmaya başlamıştır.¹⁷

Avrupa zenginleştikçe özel hayat ve özel mülkiyet anlayışının gelişmesi sivil toplumun gelişmesinin önünü açmıştır. Bu dönemde özel alana ve aile kurumlarına çok değer verildiği görülmektedir. Aile ekonomik hayatın merkezi ve sosyal statünün kaynağı olduğu için çok önemli bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aile devlete ve kiliseye karşı önemli bir güç ve kimlik merkezi haline gelmiştir. Bu durum aile sistemini sivil toplum bilincinin gelişmesinde önemli bir faktör haline getirmektedir.¹⁸ Avrupa kıtasında feodal yapının ve kilisenin merkezi devlete karşı bağımsız güç haline gelmesi ve farklı sınıfların taleplerinin devlet yönetiminde kendisine yer bulması sivil toplumun gelişimini destekleyen bir diğer etkidir.¹⁹ Bu durum ülkenin farklı kesimler arasında bir denge aracı olarak konumlandırılmasına yol açmıştır. Devletin bu işlevi, sivil toplumun gelişmesinde önemli bir aşamadır.²⁰

Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi iki büyük toplumsal olaydan sonra toplumsal yapı muazzam değişimlere uğramıştır. Bu dönemde burjuvazi, ticareti kontrol eden ve yönlendiren yeni bir sınıf olarak soylulara ve kiliseye karşı çıkmıştır.²¹ Aslında ticaret sayesinde sosyal sınıfı ne olursa olsun herkes zengin olabilir ve bu durum soylular için bir değer haline gelmiştir. Bu gelişmeler, zenginlik kaynaklarında ve mülkiyet haklarında değişikliklere yol açmıştır. Böylelikle devlet ve kilise ile yapılan

¹⁵ Funda Gençoğlu ONBAŞI, *Sivil Toplum*, (İstanbul: L&M Yayınları, 2005), s. 13

¹⁶ Muhammet Talha SAĞLAM, “Türkiye’de Sivil Toplumun Tarihi Gelişimi ve Sivil Toplumun Örgütlü Yapısı Olarak STK’lar”, (*Turkish Studies-Social, cilt: 15, sayı: 1, 2020*), s. 594.

¹⁷ Şefika Erdoğan ÇAĞLAR, “*Mevcut Anayasa ve Yasalar Çerçevesinde Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisinin İncelenmesi: Silivri Örneği*” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Ekonomi Anabilim Dalı, 2020), s. 33

¹⁸ Ömer ÇAHA, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, (Ankara: Orion Kitabevi, 2012), s. 90

¹⁹ M. Zeki DUMAN, “İdris Küçükömer’in Sivil Toplum Anlayışı”, (*Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, 2004*), s. 48.

²⁰ ÇAHA, 2012, 102.

²¹ Mehmet Ali KARAMAN, “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri”, (*Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 44, 2018*), s. 65.

mücadelelerin sonucu olmuştur. Çekişmeli mücadele, sivil toplum anlayışının eskisinden farklı bir şekilde ön plana çıkmasına neden olmuştur.²²

Sivil toplum anlayışı 20. yüzyılda yeni atılımlar yaşamış, 1970'lerde Batı Avrupa'da ortaya çıkan işçi hakları talepleri bir süre sonra cevaplanarak hükümetleri sosyal devlet anlayışına yönelmeye zorlamıştır. Doğu Avrupa ve Latin Amerika'da otoriter yönetimlere karşı verilen demokratik mücadeleler sivil toplum anlayışını bir kez daha gündeme getirmiştir. 1956'da Budapeşte ve 1968'de Prag'da insanlar hak ve özgürlükleri için ayaklandılar. Bu toplumsal hareketlerin çoğu kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen sivil toplum devamlılığını korudu. Bu dönemde sivil toplum örgütlü bir şekilde mücadelesini sürdürmüştür. Sonraki dönemde bu örgütlenme artmış ve sivil toplum otoriter yönetimlere karşı mücadelede büyük başarılar elde etmiştir.²³

Azerbaycan parlamentosunun 30 Ağustos 1991'deki özel oturumunda uzun bir konuşma yaptıktan sonra, parlamento yeterli oyla “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığının yeniden kazanılması” bildirgesini kabul etti. Bu noktada Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin varlığı sona erdi ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra STK'lar daha uygun koşullarda gelişme fırsatı buldular. 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası kabul edildi. Anayasa, devlet ve sivil toplum için önemli bir tarihi belge haline gelmiştir. Aslında modern ve uluslararası standartlara göre kurulan ve işletilen STK'lar, ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, özellikle de 1995 anayasasının kabul edilmesinden sonra kurulmuştur.²⁴ 2000 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sivil Toplum Kuruluşları (Dernekler ve Vakıflar) Yasası kabul edilmiş ve buna göre Ulusal STK Platformu ve Ulusal STK Forumu (USF) kurulmuştur. Hükümetin, sivil toplum örgütlerinin ve uzmanların çabaları Azerbaycan'da gönüllü hizmetler oluşturmak ve organize etmek için yoğunlaştırıldı ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile birlikte STK Devlet Destek

²² Ahmet İÇDUYGU/ Zeynep MEYDANOĞLU / Deniz Ş. SERT, *Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu 2*, 1. Baskı (İstanbul: Tüsev Yayınları, 2011), s. 50

²³ ÇAHA, 2012, s. 112.

²⁴ Nazrin GADİMOVA, Azerbaijan celebrates Constitution Day, (<https://www.azernews.az/nation/61514.html>, Erişim Tarihi: 12.02.2023)

Komitesi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.²⁵ Avrasya'da Sosyal Hareket ve Yenilenme Girişimi (İSAR) - Azerbaycan, Avrasya Vakfı, Açık Toplum Enstitüsü Yardım Vakfı (ACİYF-Azerbaycan), Counterpart International ve diğer uluslararası kuruluşlar profesyonel sosyal hizmetler sunan yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası STK'ları kurmak için çabalarını birleştirdiler. Yarattıkları STK, bugün Azerbaycan toplumunun üçüncü sektörü olarak kabul edilebilir. Halihazırda STK'lar, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Ulusal Yoksulluğu Azaltma ve Ekonomik Kalkınma Programı'nın olumlu etkileri de dahil olmak üzere ülkede yürütülen büyük projelere katılımlarıyla ülkenin siyasi ve sosyo-ekonomik yaşamında rol oynamaktadır.²⁶

1.1.2. Modern Anlamda Sivil Toplum

Sivil toplum, devletin politika ve piyasa alanı dışındaki üçüncü alandır. Modern anlamda, sivil toplum genel olarak hem devletten hem de ailenin özel alanından ayrı kalmaktadır. Gönüllü örgütlenen, kendi kendini yöneten ve devletten özerk yapıları içinde barındırır. Sivil toplum ve devlet birbirinden bağımsız fakat yan yana çalışabilen iki farklı kurumdur. Bu modelde devlet ile sivil toplum birbirinden ayırırlar fakat birbirine yardım ederler.²⁷ Sivil toplum bu kamusal ve özel tartışmaların tartışıldığı ve sonlandırıldığı bir alandır. Sivil toplum, kamusal ve özel olmak üzere iki kısma ayrılmış, dünyanın özel alanının ana gövdesidir. Özel ve kamusal alan arasındaki çatışma liberal anlayışın hedefi olabilir, ancak sivil toplum sayesinde aşılır. Ancak sivil toplum, özel alanı bünyesine katarak oluşturulan oligarşinin meydanını engelleyebilmektedir.²⁸

Aristoteles'ten bu yana Gramsci'ye getirilen sivil toplum düşüncesinin evrimsel serüveni, bu düşünceyle ilgili gündemdeki çatışma için yeterli bir konum

²⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında STK'lara Devlet Desteği Konseyi'nin oluşturulması, (<http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1998&lang=az>, Erişim Tarihi: 17.12. 2021)

²⁶ Zeyno BARAN, "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey", (*The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West, The Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, 2005*), s. 106.

²⁷ Seyfettin ASLAN, "Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm", (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 9, sayı: 33, 2010*), s. 193.

²⁸ GÖNENÇ, s. 44.

oluşturmaktadır.²⁹ Eski sivil toplum görüşü; “Sivil topluma üye olmak, yurttaş olmak, yani devlete üye olmak ve dolayısıyla onun yasalarına uygun ve onun gerektirdiği şekilde hareket etmek zorunda olmak demektir. Diğer vatandaşlara zarar vermez” anlayışı günümüz anlayışından oldukça farklıdır. Çünkü sivil toplumu klişeler çerçevesinde iyiyi ve kötüyü temsil eden, şiddetin doğasında var olan olasılıkları gözden kaçırmamıza neden olabilmektedir. Bu nedenle alanların ve tanımların dikkatli bir şekilde yapılması çok önemlidir. Devlet, yasalarıyla sivil toplum alanlarını çevreler ve bu alanlar onu egemenliğinin bir kısmından mahrum eder. Ama bu mahrumiyet ülkenin kötülüğü için değil, ülkenin iyiliği içindir.³⁰

Çağdaş sivil toplumun açık temel terimleri: kamusal alan, özerklik, çoğulculuk ve demokratikleşme. Bu terimlerden ilki olan “kamusal alan”, bireylerin toplumsal fayda sağlamak ve toplumsal işbirliğini geliştirmek için bağımsız ve gönüllü olarak faaliyet gösterdikleri bir alandır.³¹ İkincisi, “özerklik”, sivil toplum alanının devlet tarafından sağlanamayacağı ve yasalar aracılığıyla kendi ideallerine göre özgürce faaliyet gösterebileceği koşulunu vurgular. Sivil toplum alanının üçüncü temel kavramı olan “çeşitlilik; sivil toplum alanının farklı özellikler içeren özelliklere sahip olduğunu göstermektedir.”³² Bu anlamda sivil toplum alanı, farklı dinleri, dilleri, ırkları, sınıfları ve ütopyaları içeren melez bir yapıdır. Yukarıdaki yapılar içerisinde karşılıklı hoşgörü, saygı, uzlaşma ve bir arada yaşama kültürünün sürdürülebilirliği sağlandığı sürece hiçbir grup veya ideoloji merkezi bir otorite oluşturamamaktadır.³³ Sivil toplum alanının dördüncü anahtar kavramı, sivil toplum alanının “demokratik” bir yapı, diğer bir deyişle,

²⁹ Aysun YARALI AKKAYA, “Antonio Gramsci’de Entelektüelin Bir Eleştirisi Olarak Praksis Düşüncesi”, (Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, cilt: 21, sayı: 1, 2014), s. 38.

³⁰ Baset ALYAKUT, “Sivil Toplum Kuruluşlarında Stratejik Yönetim Süreci ve Sivil Toplum Kuruluşlarında Stratejik Yönetim Uygulamalarının İncelenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2007), s. 12-13.

³¹ Artun AVCI, “Türkiye’de Kamusal Alan ve Televizyon: Vatandaş Televizyonundan Tüketici Televizyonuna Dönüşüm Süreci”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, 2008), s. 43.

³² Süleyman KOCATEPE, “Yerel Yönetimlerde Sivil Toplum Algısı: İstanbul Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, 2013), s. 8

³³ Ayşe Esra GÜÇLÜER, “1990-2002 Arası Dönemde Türkiye’de Hak Temelli Çalışan Örgütlerde Yurttaşlık Söylemi: Helsinki Yurttaşlar Derneği Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 82.

sivil toplum alanı katılımcı demokrasiyi kurumsallaştırmıştır.³⁴ Çeşitlilik, açıklık, özerklik ve meşruiyet sivil toplumun unsurlarıdır ve modern sivil toplumun çağdaş içeriğini oluşturur. Ayrıca çağdaş toplumda sivil toplum, çeşitli alternatifler, programlar, tanımlar, ekonomik planlar, değerler vb. devletin ve yürütmenin uygulamalarına cevap niteliğindedir.³⁵ Bununla birlikte sivil toplumun geliştirdiği bu unsurlar ile birlikte devletin yönetim politikaları belirlenmekte ve gerektiğinde değişiklikler yapılması sağlanmaktadır. Söz konusu güce sahip olan sivil toplumun, çağdaş toplumlarda yönetsel unsurların politikalarını belirlemede önemli bir güce sahip olduğu görülmektedir.³⁶

1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan çeşitli çevreci ve feminist STK'lar sivil toplum anlayışının küreselleşmesinde etkili olmuştur. Bu anlamda feminist örgütlerin ortaya koyduğu eşitlik, farklılık ve özerklik ilkeleri kitleler tarafından kabul görmeye başlamıştır. Buradaki eşitlik ilkesi, ırk, din, mezhep, sınıf veya milliyet gözetmeksizin toplumun tüm üyelerinin mutlak olarak eşit olduğu anlamına gelmektedir. Bu nedenle toplumdaki bireylere eşit fırsatlar sunulmalı ve bu fırsatlar bireyin sosyal sınıfı ne olursa olsun eşit olarak sağlanmalıdır.³⁷ Toplumdaki kadınların çeşitliliği, sivil toplumun farklı şekillerde gelişmesini, bir demokrasi ve çoğulculuk kültürü ve nihayetinde bir açıklık kültürü oluşturmasını sağlamaktadır.³⁸ Yukarıda değinilen ve feministler tarafından geliştirilen bu farklılık anlayışı, çağdaş toplumda bir zorunluluk olarak değerlendirilmeye başlamıştır.³⁹

³⁴ KOCATEPE, s. 9.

³⁵ Zeynep ERBAŞ ŞAHİN, “21. Yüzyılda Globalleşmeyle Değişen Sivil Toplum Düşüncesi: Sivil Toplumdan Global Sivil Topluma”, (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2013), s. 38.

³⁶ A. Tarık GÜMÜŞ, “Demokrasilerde Sivil Toplum ve Devlet–Sivil Toplum İlişkisinde Karşılaşılabilecek Sorunlar”, (*Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı: 3, 2014), s. 531.

³⁷ ŞAHİN, s. 38.

³⁸ Ahmet YATKIN, “Bölgesel Kalkınmada Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Katılımı: Elazığ Örneğinin Araştırması”, (*Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 23, sayı: 2, 2013), s. 164.

³⁹ ŞAHİN, s. 39.

1.1.3. Sivil Toplumla İlişkili Olan Bazı Kavramlar

Sosyal sözleşmelerle ortaya çıkan sivil toplum, ancak devletle var olabilir. Sivil toplum, insanlar devleti düşünebilmeye başladıktan sonra yaşayabilirdi. Batı Avrupa’da 18. yüzyılda toplum halinde yaşamının mümkün olduğunu anlamaya yönelik araçlar kullanılmaya başlanan sivil toplum, devletle ilişkileri bakımından çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü anlamına ulaşmıştır. Sivil toplumun ilişkili olduğu kurum ve kavramlardan devlet, demokrasi ve güven üzerinde durulmuştur.⁴⁰

1.1.3.1. Sivil Toplum ve Devlet

Sivil toplum olgusunu anlamak için derin ve geniş bir “devlet” anlayışı gereklidir. Devletin ne olduğunu, kökenlerini, kapsamını, faaliyetlerini ve sivil toplum karşısındaki yerini göstermek bu temayı anlamaya yardımcı olacaktır.⁴¹ Tarihin akışı içinde devletin oluşumunu gözlemlediğimizde, insan toplumu tarihinde ilk devletin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı bir sorudur. Bottomore, duruma neden olan şeye tepki verir ve iki şekilde gelişmesine izin vermektedir;

- İnsan toplumları gelişmiş ve karmaşık hale gelmiş, toplumsal işlevler farklılaşmış ve artmış, toplumda bireyler ve gruplar arasındaki çıkar çatışmalarına aracılık etmek ve “genel çıkar”ı temsil etmek için üstün bir otoriteye ihtiyaç olduğu inancı ortaya çıkmıştır.
- Toplumun egemen ve bağımlı sınıflara (Marksist teoriye göre) içsel bölünmesinin bir sonucu olarak bir tahakküm aracı olarak devlet veya (Oppenheimer) bir grubun fetih yoluyla diğerine dayatmasının bir sonucu olarak.⁴²

Devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik yaklaşımlar genellikle bu iki kavram arasındaki ikili bağlantıya (bölünmeye) dayanır. Devlet ile sivil

⁴⁰ Murat YILDIRIM, “Sivil Toplum ve Devlet”, (*Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27, sayı: 2, 2003), s. 229.

⁴¹ Mahmut Enes SOYSAL, “Tarih Biliminin Sosyal Bilimlerle İlişkisi ve Önemi Üzerine Genel Bir Bakış”, (*Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, cilt 1, sayı 1, 2012), s. 344.

⁴² Tom BOTTOMORE, *Siyaset Sosyolojisi*, Çev. Erol Mutlu, (Ankara: V.Teori, 1987), s. 40.

toplum arasındaki ayrımın tarihsel kökeni, devletin ortaya çıkışına da atfedilebilir. Latince “bakış” kelimesinden “statü”ye çeviren, devlete uygun bir sözlük doğdu. Machiavelli, ilk olarak 15. yüzyılda belirli topraklar ve topluluklar üzerinde etkili otoriteyi, bir hükümet biçimini tanımlamak için “stato” kelimesini kullanırken görülmüştür.⁴³ Devlet ile öznesi (toplum) arasındaki ayrım ve bu iki alan arasındaki ilişki, kapitalizm, sosyalizm, faşizm, emperyalizm, sosyal demokrasi vb. birçok devlet biçiminin varlığına bağlıdır.⁴⁴ Devlet kavramındaki değişime benzer şekilde, eski toplumda sivil topluma kabile, Yunan ve Latin uygarlığında şehir, feodal toplumda efendi, modern ülkede ulus adı verilmiştir.⁴⁵ Devletin en belirgin özelliği egemenlik olgusunu bünyesinde barındırmasıdır. Egemenlik, on dokuzuncu yüzyılda hukukun üstünlüğünün en belirgin özelliği idi. Devletin özelliği, bu egemenliğin kullanılabileceği meşru kanal olmasıdır.⁴⁶ Sivil toplum ve devlet arasındaki bağlantı, sosyal sözleşme teorisinde vücut bulur. Devletin nedeni, sosyal sözleşme teorisinin ana temalarından biridir. Sivil toplum, devletin ayrılmaz bir parçası olan egemen örgütlenmenin yalnızca en yüksek biçimidir. Devlete karşı çıkan bağımsız veya kendi kendini yöneten faktör değil, bir dereceye kadar devletin “ayrılmaz bir parçası” olan faktördür.⁴⁷ Bu durumda, hükümdarın yanında parlamentolar, halk meclisleri, iş delegasyonları, ekonomik ve sosyal gruplar gibi yardımcı birimler bulunabilir ama onlar devletin bir uzantısıdır. Bu örgütler “hükümdarın izni” olmadan var olamazlardı, böylece devlet toplumdaki sosyal kurumlara hâkim olmakta ve toplumu dilediği gibi şekillendirebilmektedir.⁴⁸

Savaş/barış, demokrasi/diktatörlük, topluluk/topluluk, fenomen/kurgu, teori/pratik vb. gibi kamusal/özel alan ikilemi. Sosyal bilimlerde muhalefet içeren özel

⁴³ Dilan MIZRAK, “Süreklilikler ve Kopuşlar Çerçevesinde Devlet – Sivil Toplum İkiliği Konusundaki Kuramsal Yaklaşımlar ve Bob Jessop’ın Devlet Kuramının Bu Çerçevede İncelenmesi”, (*Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, 2019), s. 73.

⁴⁴ M. Kemal AYDIN / Eyüp Ensar ÇAKMAK, “Sosyal Devletin Temelleri”, (*Bilgi Dergisi*, Sayı: 34, 2017), s. 4.

⁴⁵ Erdoğan TOSUN, *Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, (Ankara: Alfa Yayınevi, 2005), s. 65.

⁴⁶ Hatice Derya ORMANOĞLU, “Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi”, (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, 2018), s. 248.

⁴⁷ Barış AYDIN, “Toplumsal Sözleşme Teorilerinin Marx ve Foucault Temelli Eleştirisi”, (*Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 24, sayı: 94, 2019), s. 82.

⁴⁸ İlyas DOĞAN, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002), s. 43.

çalışma alanlarını incelemek ve düzenlemek için kullanılan ikilemlerden biri, kamu/özel alan ikilemi, devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımı belirlemenin anahtarı olarak kabul edebiliriz. Almancada “private” kelimesi Latince “privatus” ve İngilizce “private” kelimelerinden türetilmiştir ve tüm dillerde “kamuya açık olmayan” anlamına gelmektedir. Burada “özel” devlet kavramı dışında kalanı, “kamusal”, egemenin kişiliğinden otokratik bir şekilde bağımsız olmaya başlayan devleti, kamu ise kamusal olarak gücü ifade etmektedir.⁴⁹ Bir sivil toplum anlayışını kavramsallaştırmak için siyasi toplum ile sivil toplum arasındaki farkı anlamak gerekmektedir. Doğu ve Batı toplumlarındaki bu farklılıkların sürecini detaylandırarak bu konuyu anlamak daha kolaydır. Bu ayrım çok önemli bir kriterdir.⁵⁰ Siyasal toplum, gerektiğinde güç kullanabilen ve hükümdarın maddi koşullarıyla kendini sürekli olarak yeniden üretebilmek için kararlar alabilen bir toplumdur. Siyasal toplum, toplumun bekası için iç ve dış ilişkilerde kamusal karar alma sürecinde kararları alan ve kontrol eden kişilerden oluşan bir toplumdur. Sivil toplum ise toplumdaki insanların ihtiyaçlarının belirlenmesi ve karşılanması ile ilgili ilişkilerin oluşturduğu bir toplumdur.⁵¹

Anglo-Amerikan dünyasında sivil toplum ile devlet arasındaki ayırmadan kaynaklanmaktadır. Coğrafi dağılımı batı ve orta Avrupa ile sınırlıdır. Devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın kökenlerine ilişkin genellemesinde, geleneksel sivil toplum kavramı, bölünme ve çoğulculuk sürecinin tarihsel ve coğrafi olarak kesişen dört aşamasına sahiptir.⁵² Birincisi, klasik Yunanistan ve Roma'nın eski sivil toplumundan modern sivil topluma geçişin ilk aşaması olan Fransa ve İngiltere'de kavramın bozulmasıdır. Bu süreçte sivil toplumun geleneksel ve modern anlamlarının kırılması, klasik feodalizmin despotizme gelişimiyle paralellik göstermektedir.⁵³ İkinci aşamada

⁴⁹ Richard, SENNET, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak, (İstanbul: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1996), s. 185.

⁵⁰ Ümit MÜDERRİSOĞLU, “*Sivil Toplum Siyasal Toplum Ekseninde Hukuk İdeal Tip Hukuk Normu Üzerinden Kuramsal Bir Analiz*”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2021), s. 77.

⁵¹ Ülker YÜKSELBABA, “*Habermas'da Kamusal Alan Özel Alan Ayrımı*”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hukuk Anabilim Dalı, 2008), s. 251.

⁵² Şafak KAYPAK, “Devletten Yerel Yönetime Değişim Sürecinde Sivil Toplumun Yeni Yüzü”, (*Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2012), s. 36.

⁵³ Şükrü NİŞANCI, “*Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri ve Meşruiyeti Meselesi*”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2000), s. 91.

hâkim olan görüş, otoriter aileye dayanan ve gerekli bir kötülük olarak görülen devlet iktidarının, önceden var olan doğal toplumsallık ve paylaşım-dayanışma ilişkileri uyarınca sivil toplum yararına sınırlandırılması gerektiğidir⁵⁴ Hegel'in “evrensel devlet” yolunda ele aldığı üçüncü aşama olan sivil toplumun değerlendirilmesi, “ataerkil aile düzeninin basit dünyası ile evrensel devlet arasında tarihsel olarak üretilmiş ahlaki yaşam alanı” olarak kabul edilirken; Özgürlüğün doğal bir koşulu olmaktan uzaktır.⁵⁵ Piyasa ekonomisi, medeni hukuk tarafından düzenlenen ve bu nedenle doğrudan siyasi devlete bağlı olmayan bireyler, sınıflar ve kurumlar mozaigi ile karakterize edilmektedir.⁵⁶ Dördüncü aşamanın belirleyicisi olarak Keane, Tocqueville'in *Democracy in America* adlı eserinden alıntı yapmıştır. Böylece devletin sivil toplumla ilişkisi, devletten bağımsız demokrasinin ve demokratik bir devlet kurma çabalarının vazgeçilmez koşulu olan çoğulcu ve kendi kendini örgütleyen bir sivil toplumla ilişkisi çerçevesinde anlaşılmaktadır. Despotizme düşme tehlikesi olan ülkeler vardır.⁵⁷

Devlet ve sivil toplum ayrımı çerçevesinde sivil toplum kavramının üç farklı bağlamda kullanılması dikkat çekmiştir. Doğal hukuk teorisine göre, bireysel gelişmeyi ve kendini yenilemeyi engellemeyen devlet önlemlerine dayanan devlet öncesi veya devlet dışı bir bağlamdır.⁵⁸ Devlet karşıtı bir bağlamda (devlete karşı sivil toplum) kullanılır. Bu bağlamda, sivil toplum, bazı grupların siyasi iktidardan kaçmak için mücadele ettiği, egemen ilişkilerdeki tüm değişikliklerde açıkça kendini gösteren, ortak iyiliği şiddetle talep edenlerin güçlerle karşı karşıya geldiği alanlarda olumlu bir değer çağrıştırmaktadır.⁵⁹ Üçüncü duruma “devlet sonrası” denir. Burada sivil toplum kronolojik olarak birincisine ve değerlendirme olarak ikincisine benzerken, siyasal

⁵⁴ Gülgün TOSUN, “*Demokratikleşme Sürecinde Devlet Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği*”, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 1998), s. 47.

⁵⁵ Norberto BOBBIO, *Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı*, Çeviren: Mehmet Küçük, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), s. 99.

⁵⁶ DOĞAN, s. 114.

⁵⁷ John KEANE, *Sivil Toplum ve Devlet*, Çeviren: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993. s. 76

⁵⁸ Brian H. BIX, “Doğal Hukuk: Modern Gelenek”, Çeviren: Ertuğrul UZUN, (*Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, 2004), s. 309.

⁵⁹ Mehmet KABASAKAL, “*Sivil Toplum ve Demokrasi*”, (Denetçi Yeterlilik Tezi, İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, 2008), s. 12.

iktidarın parçalanmasından doğacak devletsiz ideal bir toplum arzusunu ifade eder. Sivil toplum/kamusal alan anlayışı olmadan bir STK oluşturulamaz ve kurulsu bile devlete bağlı olacağı için gerçek anlamını ortaya koyamamaktadır. Devlete anayasal ve hukuken bağlı olmak, devletten talepte bulunmak farklıdır.⁶⁰

1.1.3.2. Sivil Toplum ve Demokrasi

Sivil toplum olgusunu anlamak için üzerinde durmamız gereken kavramlardan biri de demokrasidir. Demokrasiye en basit anlamıyla halkın kendi kendini yönetmesi denmektedir. Farklı bir anlatımla öncelikle demokrasi yönetim ve iktidarla ilgili bir kavramdır. Demokrasi temelde bir güç sorunudur ve soru, siyasi gücün halka dayanmasıdır. Demokrasinin kökleri antik yunana kadar uzanabilir. Eski Yunanistan'da vatandaşlar Senato'da toplanmakta ve kendi kararlarını vermektedir. Bu nedenle demokrasinin ilk biçimine doğrudan demokrasi de denilmektedir.⁶¹ Sivil toplum kavramı ile sosyal bilimciler, sivil toplumun demokrasinin özü olduğunu vurgulayarak, demokrasi ile uyumlu ideal bir sosyal örgütlenmeyi tanımlamaya çalışırlar. Dolayısıyla her demokrasi tartışması sivil toplumu aydınlatmayı amaçlar; sivil topluma yönelik her aydınlanma, demokrasinin nasıl “demokratikleştirilmesi” gerektiğini gündeme getirmektedir.⁶²

Sivil toplum demokrasisinin belirleyicilerinden biri de örgütlenme düzeyi ve savunuculuğudur. Siyasi partiler gibi açık çıkar grupları, demokratik rejimlerin istikrarına ve yönetilebilirliğine katkıda bulunur. Kurumsallaşmış bir sivil toplum görüşü, sivil temsilin sorumluluğunu ve hesap verebilirliğini artıracak ve üyelerin sürekli izlenmesi ve kontrolü, kamu ve özel çıkarlar arasında daha iyi bir denge sağlayacaktır.⁶³ Demokratik bir sivil toplum, katılımcılarının düşüncelerini, eylemlerini ve değerlerini demokratik olarak şekillendiren bir toplumdur. Sivil toplumu oluşturan

⁶⁰ Fatih ERTUGAY, “*Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidar Üzerine Etkileri*”, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2005), s. 3.

⁶¹ KAYPAK, s. 35.

⁶² ERBAŞ ŞAHİN, s. 26

⁶³ Erdoğan TOSUN, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), s. 152.

örgütler bir eğitim kurumu gibi demokratik olarak işlev görüyorsa demokratik olduğu söylenebilir.⁶⁴ Demokratik değerlerin pratiğini üyelerine taşıyan bir sivil toplum, kendisini bu değerler temelinde örgütleyerek ve kurumsallaştırmaktadır. Sivil toplum demokrasisinin bir diğer belirleyicisi de kendi içinde çeşitliliğe izin vermesidir. Sivil toplumdaki çeşitlilik, grupların hayatta kalmasına yardımcı olur ve onları başkalarıyla işbirliği yapmayı ve müzakere etmeyi öğrenmeye teşvik etmektedir.⁶⁵

Kamusal alanda ne kadar çok sivil örgüt ve grup olursa, o kadar çok farklılık bir arada var olabilmekte ve hegemonya olmadan bir arada var olabilirlerse sivil toplum da o kadar demokratik olmaktadır. Eğer bir toplum sivil itaatsizliğe izin veren bir siyasi kültüre sahip değilse, mutlak tek bir hakikatin arkasına sığınan bir öznenin (birey, grup, cemaat) halkın ruhunu kucaklayabilmesi ve böylece farklı kimlikleri ve söylemleri bastırabilmesi ve son olarak demokrasi ve sivil toplumun gerilemesidir.⁶⁶ Demokratik bir sivil toplum için gerekli bir koşul, siyasi, sosyal ve ekonomik özgürlüğün varlığıdır. Siyasal iktidara sahip olanların meşruiyete verdikleri öneme göre özgürlüğün çerçevesi daralabilir ve genişleyebilir. Sivil toplum ve demokrasi ilişkisi, aslında siyasal alan (siyasal iktidar) ile kamusal alan (toplumsal gücün merkezi) arasındaki etkileşimin belirlediği bir ilişkidir. Batı'nın gelişmesinde vatandaşlar arasındaki sosyal ve ekonomik (mülkiyet) ilişkileri medeni veya özel hukukun temeli olurken, kamu yönetimi de bu sivil temel üzerine inşa edilmiştir. Vatandaşlığın daraltılması ve genişletilmesi bağlamında, siyasi alan ve sivil toplum arasındaki ilişki, Batı demokrasisini şekillendirmede önemli bir faktördür.⁶⁷

Demokrasi ve sivil toplum ilişkisini incelerken amaç, demokratikleşme sürecinde siyasi merkezin önemini ve sivil toplumu analize dâhil etme gereğini vurgulamaktır, böyle tek taraflı bir analiz eksiktir. Demokratikleşme, iki yönlü, iki eşzamanlı faaliyeti ifade etmektedir. Demokratikleşme faaliyetleri bir yandan toplumsal

⁶⁴ Osman ÖZKUL, “Demokratik Hakların Gelişmesinde Sivil Toplum Düşüncelerinin Katkısı”, (*Emek ve Toplum Dergisi*, cilt: 6, sayı: 14, 2017), s. 12.

⁶⁵ TOSUN, 2001, s. 152.

⁶⁶ Vehbi BAYHAN, “Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm”, (*Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 26, sayı: 1, 2002), s. 3.

⁶⁷ Meryem KORAY, “Sosyal Politikanın Anlamı ve İşlevini Tartışmak...”, (*Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 15, 2007), s. 20.

eşitlik ve özgürlüğün yaygınlaşmasını, diğer yandan devlet kurumlarının yeniden örgütlenmesini ve demokratikleşmesini ve eş zamanlı uygulanmasını gerektirmektedir. Sivil toplumun demokratik işlevleri aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Devlet iktidarını kontrol,
- Katılım düzeyini yükseltme,
- Demokratik tutumların geliştirilmesi,
- Çıkarların – taleplerin şekillendirilmesi ve eklemlenmesi,
- Kutupların yumuşatılması,
- Yeni siyasal liderlerin yetiştirilmesi,
- Eğitilmesi,
- Siyasal partilerin demokratikleştirilmesi,
- Bilgiyi toplumun geniş kesimlerine yayması,
- Siyasi sistemin halka karşı artan hesap verebilirliği,
- Sivil toplumun en temel işlevi olan bir bütün olarak örgütlenmek, topluma devlet üzerinde etkin bir denetim sağlar.⁶⁸

Demokrasi bir yaşam biçimi değil, farklı yaşam biçimlerinin bir arada var olmasına izin vermenin bir yoludur. Sivil toplum kuruluşları, sivil toplum olgusu ancak demokratik bir ortamda ortaya çıkabilmektedir. Sivil toplumun sağlıklı olması için demokrasiye, devletin de demokrasiye ihtiyacı olduğu da söylenebilir.⁶⁹

Liberal fikirlerle birleşen bu demokratik ortam, bir sivil toplum yaratır. Sivil toplum olgusunun tarih boyunca incelenmesi, demokrasi alt başlığının liberalizmle çok yakından ilişkili iki kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Aralarındaki fark, demokrasinin yönetimle, liberalizmin ise ekonomik bağlamla ilgili olmasıdır. Benzerlikler ve bağımlılıklar daha fazladır. Çağdaş liberal filozof Hayek, demokrasinin

⁶⁸ TOSUN, 2001, s. 179.

⁶⁹ GÜMÜŞ, s. 531.

tek başına bireysel özgürlüğü korumak için yeterli olduğuna inanmaz, bu nedenle liberalizmin enjekte edilmesi gerektiğini vurgular.⁷⁰

Köker, liberal demokrasinin temel ideallerini şöyle sıralar:

- Bireysel özgürlük, eşitlik temeline kurulur.
- İnsan bağımsız ve yaratıcı yetenek sahibidir.
- Her insan eşittir.
- Toplumsal, siyasal örgütlenme bu doğrultuda geliştirilmelidir.

Bu örgütlenmede; Siyasal otorite “anayasal çerçeve” ile sınırlandırılmalıdır, bireyler eşit siyasal katılma hakkına sahip olmalıdır, temsili demokrasi olmalıdır.⁷¹

Liberal demokrasinin hâkim olduğu bir toplumda sivil toplumun tüm özellikleri ortadadır. Liberal demokrasinin egemen olduğu bir toplumda: bireyler özgür ve eşittir, eşit ekonomik, sosyal ve kültürel haklara sahiptir ve devletin gücü, yani siyasi otorite anayasa ile sınırlıdır. Güçlü bir sivil toplum, demokrasinin ön koşullarından biridir ve demokrasinin oluşumunu da birçok yönden etkilemektedir. Bu etkiler şu şekilde sıralanabilir;

- Sivil toplum, devlet gücünün siyasi, ekonomik, kültürel ve ahlaki temellerinin kaynağıdır.
- Sivil toplum içindeki parçalanma, azınlıkların ve otoriterliğin devleti ele geçirmesini engeller.
- Canlı sivil yaşam, siyasi partilerin siyasi katılım çabalarını destekler ve Tocqueville sivil toplumu “büyük bir özgür okul” olarak tanımlar.
- Sivil toplum ülkeye istikrar sağlar. Çünkü sivil toplum daha iyi fırsatlara sahiptir. Aslında sivil toplum, vatandaşların devletten taleplerini artırmakta, ancak buna paralel olarak sivil toplumun artan kapasitesi, toplumsal refahı olumlu yönde etkilemektedir.

⁷⁰ Sinan AVAN, “*Liberalizmin Türkiye’deki Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı: Liberal Düşünce Dergisi Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, 2013), s. 5.

⁷¹ Levent KÖKER, “Rousseau ve Demokrasi ya da Liberal Teorinin Eleştirisinin Öğeleri Üzerine Bir İnceleme”, (*Türkiye Günlüğü*, sayı: 4, 2008). s. 40.

- Sivil toplum aracılığıyla yeni siyasi liderler yetiştirmektedir.⁷²

Sivil toplum ve demokratikleşmenin hedefleri birçok yönden örtüşmektedir. Ne halkın özyönetim biçimlerine dayalı iktidarın kaynağı ne de iktidarın sınırlarını ölçmenin demokratik tanımı değişti. Her iki durumda da demokrasi ve sivil toplum gönüllüdür, özerktir, siyasi sisteme çeşitli girdiler sağlar, kendi desteğine sahiptir, siyasi liderler geliştirebilir ve siyasi gücün sınırlandırılmasında ve siyasi meşruluğun desteklenmesinde rol oynamaktadır.⁷³

1.1.3.3. Sivil Toplum ve Güven

Güven, herkes tarafından her zaman aranan ve paylaşılan bir duygudur. Bireyin kişisel ve sosyal yaşam alanında karşılıklı güven duygusuna olan ihtiyacı, onları dayanışma ve işbirliğine yönlendirmektedir. Güven, üyelerinin ortak normlarına dayanan düzenli, dürüst ve işbirlikçi bir toplumda ortaya çıkmaktadır. Sivil toplum ve güven birbiriyle ilişkili kavramlardır.⁷⁴ Güven, bir ilişkideki bir tarafın diğerinin zayıflıklarını kullanmamasını sağlamasıdır. Hiçlikten, hiçlikten ve boşluktan kaçmak için insan varlığının taşıdığı gizli güce “güven” denir.⁷⁵ Siyasi güven kavramına bakacak olursak, David Easton siyasi güveni; siyasi bir otorite veya rejim için geniş destek” olarak tanımlamaktadır. Daha spesifik olarak, siyasi güven, siyasi kurumların herkes için eşit ve adil sonuçlara sahip politikaları formüle edebileceğine dair genel inanç olarak tanımlanmaktadır.⁷⁶ Güven, sivil toplumun temel taşı ve mayası. Güvensiz hisseden ve geleceklerinden korkan insanlar, toplu eylemin yarattığı riskleri almakta özgür değildirler.⁷⁷

⁷² Ahmet KARADAAĞ, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), s. 69.

⁷³ Metin ÖZKAN, “Demokrasi ve Temsil: Paradoksu Rousseau Üzerinden Okumak”, (*Journal of Political Sciences, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020*), s. 411.

⁷⁴ TOSUN, 1998, s. 265.

⁷⁵ Ferda ERDEM, *Sosyal Bilimlerde Güven*. (Ankara: Ankara: Vadi Yayıncılık, 2003), s. 17.

⁷⁶ Birol AKGÜN, *Türkiye’de Seçmen Davranışı, Partiler Sistemi ve Güven*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2002), s. 102.

⁷⁷ ERDEM, s. 24.

“Karşılıklılık” ve “rıza”ya dayalı bir örgütlenmeye dayalı güven duygusu, demokratik bir toplumun önemli bir özelliğidir. Kâr amacı gütmeyen kuruluşların yaygın olarak yayılması ve etkin işleyişi, büyük ölçüde toplum içindeki güvene dayalı ilişkilere bağlıdır. Bu nedenle, güveni artırmak için sivil ve siyasi sistemler arasında yer alan STK'lardan yararlanmak önemlidir. Sistemin ölçeği, herhangi bir vatandaşın zaafı ve eksiklikleri ile karşılaştırıldığında, kimin baskın olacağı ortaya çıkmaktadır. Aslında vatandaşlar birlik ve beraberlik içinde olsalar daha etkili olurlardı. Bu noktada üçüncü sektör olarak bilinen STK'ların da sisteme dâhil edilmesi ihtiyacı gündeme gelmektedir.⁷⁸

1.1.4. Uluslararası Bağlamda Sivil Topluma İlişkin Yaklaşımlar

Sivil toplum kavramı, antik çağlardan Rönesans'a kadar, ancak esas olarak 18. yüzyılda devam etmiştir. Dünyada oluşmaya başlayan ve oluşmaya devam eden bir elementtir. Bu kavramın gelişiminde siyaset teorisi tartışmaları üç gelenekten gelmiştir. Bunlardan biri liberal politik düşüncedir. İşte burada sivil toplum tartışması devreye giriyor. Disipline en önemli katkıyı yapan John Locke, insanın doğal durumundan yola çıkmış ve politik toplumun inşasına ve bu insanın nasıl gerçekleştiğine bakmıştır ve insanın vazgeçilmez, evrensel ve hem kadın hem de erkek için geçerli olan bazı haklarla doğduğuna inanmaktadırlar.⁷⁹

Temel haklar mülkiyet hakkı, yaşama hakkı ve özgürlük hakkıdır. İnsanlar kendi özgür iradeleriyle anlaşma ve sözleşmeler yapabilmek için sosyal hayata geçerler ve bu sosyal hayatın adı sivil toplumdur. Ancak daha da ileri giderek sivil bir hükümet kurmuşlardır. Çizilen sivil toplum profilleri farklılaşmış toplumlara işaret etmektedir. Temel hakların egemenliğini ve her şeyi özgür irade, rıza ve sözleşme temelinde alan bir toplumu vurgulamaktadır. Dolayısıyla liberal gelenekte sivil toplumdan bahsederken örgütlenmenin, toplumsal farklılaşmanın, rızanın devletin sınırlarında kalması, sınırlı

⁷⁸ Sefa USTA, “Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Sivil Toplum, Demokrasi ve Güven”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2006), s. 110.

⁷⁹ H. Gökçe ZABUNOĞLU, “Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke’un Devlet Anlayışı”, (İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 7, sayı: 2, 2016), s. 443.

yetki ve inisiyatifin ise öncelikle birey ve toplumda kalması önemlidir.⁸⁰ İkinci yöntem, Machiavelli, Hegel, Rousseau ve Hobbes'un otoriter düşüncesinden sivil toplumdur. Bu yaklaşım, daha mutlakiyetçi bir devlet anlayışı ve daha kapsayıcı bir otorite öngören bir düşünce geleneğinden gelmektedir. Hegel, genel olarak modern siyasetin başlangıç noktası olarak Machiavelli'yi kullanarak bu çizgiyi takip etmiştir. Bugüne kadar devam eden bazı düşünürler ve fikirler vardır. Otoriter yaklaşımda devlete bağlı, devletin amaçları doğrultusunda hareket eden bir sivil toplum anlayışı görülmektedir. Devletten ayrı sistematik bir biçimde sivil toplum kavramını formüle eden Hegel'dir. Hegel'e göre özel hayat aile içinde, ekonomik piyasada, yani ekonomik yasaların geçerli olduğu bir sivil toplumda tatmin edemediği bir ihtiyacı karşılamaktadır.⁸¹

Hegel toplumun aile, sivil toplum ve devletten oluştuğunu söyler. Hegel'e göre bireyin yaşamını düzenleyen farklı etik kuralları vardır. Bir yanda rekabet ve çatışmanın olduğu sivil toplum, diğer yanda siyasal toplum vardır. Hegel sivil toplumun ekonomiye, siyasal toplumun ise devlete tekabül ettiğini söyler.⁸² Bazı düşünürlere göre Hegel, bu formülasyonu yapmasına rağmen sivil toplum hakkında olumlu düşüncelere sahip değildi. Sivil toplum alanı bölünme, rekabet ve çatışma alanını içerdiğinden, güven sorunları alanı olarak görülmektedir. Bu nedenle sivil toplum alanında bağımsız bir devlete ihtiyaç vardır.⁸³ Hegel sivil toplum anlayışında önceliğin devlette olduğunu savunur. Devletin başlıca görevinin, toplumu korumak olduğunu bildirir.⁸⁴

Hegel, tarih felsefesinin önemli bileşenlerinden biridir. Hegel'in tarih felsefesine göre tarih, bizden bağımsız bir özne ve birey olarak kendi sürecinde bir akış sergilemektedir. Yani tarihin akışına baktığımızda tarih, sivil toplumdan devlete, insanların bilinç ve iradesinden bağımsız olarak akmaktadır. Siyaset teorisindeki tüm fikirlerin çıkış noktası insan doğasıyla ilgilidir. Liberal düşüncede daha pozitif bir

⁸⁰ Huriye SAĞIR, "Liberal Öğreti ve Yerel Yönetimlerin İlişkiseliliği: Teorik Bir İnceleme", (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 8, sayı: 14, 2016), s. 290.

⁸¹ Ömer ÇAHA, *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı, Sivil Toplumun Türkiye'deki ve Dünyadaki Serüveni*. 1. Baskı, (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), s. 39.

⁸² Elif KARAKURT TOSUN, "Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye'de Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları", (PARADOKS, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, sayı: 2, 2007), s. 3.

⁸³ ÇAHA, 2017, s. 40.

⁸⁴ KARAKURT TOSUN, s. 4.

insanlık olsa da rasyonel ve ciddi varlıklar olarak insanlar kendi seçimlerinin efendisidir. Özellikle Machiavelli ve T. Hobbes'a baktığımızda insanın bencilliği ve saldırganlığının ifadeleri bu fikri ortaya çıkarmıştır. İnsanları bu yapının dışına çıkaracak hem medeni hem de aşkın bir otoritenin olması gerekir, o da devlettir.⁸⁵ Marx, Hegel'den farklı olarak sivil toplum anlayışına sınıf kavramını eklemiştir. Marx'a göre, Hegel'in devleti her şeyi kuşatan ve yarı tanrısal kurum olduğunu söylemesi yanlıştır. Marx bu düşünceyi eleştirir. Marx sivil toplumun siyasi yaşamı belirlediğini söyler ve devleti sivil toplumun yansıması olarak kabul eder.⁸⁶ Üçüncü yaklaşım, Marksist sivil toplum yaklaşımıdır. Sivil toplum kavramı, Marx'ın kendi yazılarında olumlu olmaktan uzaktır. Çünkü Marx'ın kendi yönteminde alt yapı ve üst yapı olmak üzere iki yapı vardır. Altyapı, ekonomik alan, üretim ilişkileri ve üretim sürecini ifade ederken, ekonomik olmayan ülkeler ideoloji vb. kültürel alanda üstyapı kurumlarını ifade etmektedir.⁸⁷

Bazı düşünürler, 1915'e kadar ve İtalyan düşünür Gramsci'ye kadar, sivil toplum kavramının Marksist literatürde çok olumlu bir anlamı olmadığını iddia etmektedirler. Gramsci, sivil toplum kavramının Marksist literatürde önem kazanmaya başladığına işaret etmiştir. Toplumsal alana hâkim olan hegemonya kavramını ortaya koymak için Hegel ve Marx'ı birleştirdi. İnsanların manevi, kültürel ve ekonomik hayatını yöneten hegemonya vardır.⁸⁸

Bu hegemonya iki ayak üzerine kurulmuştur. Bunlardan biri siyasi, diğeri kültürel dir. Devlet, bürokrasi, yargı ve güvenlik güçleri siyasetin temel direkleri olarak görülmektedir. Siyaset zora başvurarak hegemonyayı sürdürürken, kültür ikna yoluyla halkın rızasını alır ve hegemonyayı sürdürür. Gramsci'nin “sivil toplum” dediği bu kültürel sütundur. Sivil toplumda herhangi bir hegemonyayı başka bir hegemonyaya kaydıracak gücü arar. Ona göre Marx, toplumu sosyalist kapitalizme dönüştürerek, kahramanları sivil toplumun gücünü önemli ölçüde oluşturan entelektüellerle değiştirmiştir. Gramsci'nin düşüncesinden hareketle Marksist edebiyatta sivil toplumun daha fazla değişime ve değişime hizmet edebilecek bir araç olduğu söylenebilir. Tüm

⁸⁵ ÇAHA, 2017, s. 69.

⁸⁶ KARAKURT TOSUN, s. 4.

⁸⁷ ÇAHA, 2017, s. 69.

⁸⁸ Çiğdem YURDAKUL, “Marx'ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm”, (*Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, 2018), s. 3.

bu yönleriyle birlikte, vatandaşlık ve sivil toplum, yalnızca ekonomik faaliyetin değil, tüm toplumsal gönüllülük, toplumsal ilişkiler dünyası anlamına gelmektedir.⁸⁹

Bireylerin kamusal yaşamda aynı ilgi, yönelim ve ilgi alanlarına sahip gruplara katılarak hareket ettikleri gözlemlenmiştir. Medeniyet ve sivil toplum kavramları aslında insan yaşamının değişime açık olduğunu vurgulamaktadır. Kavramlar iki boyutta her zaman ön plandadır. Birincisi, temelde siyasal yaşamı şekillendiren ve toplumun tüm üyelerinin katılımına açık olan temel oluşumdur. İkincisi, nispeten inançsız bir alanda başkalarıyla değişime girme çabasıdır. Bu anlamda bazı düşünürler için sivil toplum aslında ortak inançlarla çevrili bir sosyal dünyanın ötesinde bir esneklik anlamına gelmektedir. Hem devletin yetkisini siyasi olarak mutlak olmaktan çıkarıyor, hem de inanç açısından aynı zorunluluğu ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla sivil toplumda, kişisel yaşamlarını özgürce seçen bireylerin yaşamları ile bireylerin fedakârlık ve emek yoluyla katılımının propagandası arasında, ortak gönüllü unsuru gözetmeksizin siyasi iktidarın elde edilmesi sivil toplum faaliyetini oluşturmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum ve STK'lar toplumsal sorunların ele alınmasında daha etkin bir rol oynamaktadır.⁹⁰

1.2. Sivil Toplum Kuruluşu

Sivil toplum alanında faaliyet gösteren her kuruluş bir STK olarak kabul edilse de günümüz dünyasında STK, hiçbir maddi çıkarı olmayan, halkı aydınlatmak ve yönlendirmek için gönüllü olarak toplum yararına faaliyetler yürüterek çalışan bir kuruluş olarak tanımlanabilir.⁹¹

STK'larının genel olarak faaliyetleri aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir:

- Kamuoyu oluşturarak insanların ihtiyaçlarının iletilmesini sağlamak,
- Çeşitlendirme ilkesi doğrultusunda piyasada tekel ve aşırı hâkimiyete karşı tedbirler almak,

⁸⁹ Melek HALEFİOĞLU, “Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler”, *(Mülkiye Dergisi, cilt: 37, sayı: 1, 2013)*, s. 165.

⁹⁰ YILDIRIM, s. 24

⁹¹ M. Halis ÖZER, “Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları”, *(Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 7, sayı: 26, 2008)*, s. 91.

- Demokrasiyi ve çeşitliliği özümseyen bireyler yetiştirmek.⁹²
- Gerekli mali desteği sağlayarak ve siyasi yönetimle alternatif veya uyumlu projeler geliştirerek toplumsal sorunlara çözüm getirmektir.⁹³

STK'ların devlete karşı olduğu fikri son derece yanlıştır. Toplumun doğuştan gelen hakkını korumak devletin temel sorumluluklarından biridir. Sivil toplum ise devletten bağımsız olarak örgütlenmesi ve devletin bu hakları kullanmasını sağlaması açısından halk ile devlet arasında bir köprü görevi görmektedir. STK'ların bağımsız kuruluş ve kendi kendini finanse etme gibi bağımsız nitelikleri olsa da, bu niteliklerin hukuka uygun olarak devlet tarafından verildiği unutulmamalıdır. Bu nedenle sivil toplum devletten tamamen ayrı düşünülemez.⁹⁴

Demokratik toplumlarda ve çağdaş toplumlarda STK'ların önemli görevleri vardır. Bu görevler, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alanlardadır ve oldukça çeşitlidir. Öte yandan, tüm STK'ların farklı ortak özellikleri vardır. Bu özelliklerden bazıları demokratik kültürün gelişmesini teşvik etme, sosyalleşme, eğitim düzeyleri, farkındalık ve toplumsal aidiyet olarak sıralanabilir. Ayrıca bireylerin siyasi yönetim sürecine katılımını sağlayarak çeşitliliğin daha derinden anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.⁹⁵ Dünyanın dört bir yanındaki STK'ların ulusal siyasi kararları etkin bir şekilde alabildiği veya uluslararası sahnede uygulanabilir siyasi politika kararlarını iptal edebildiği görülmektedir. Bu durum STK'ların etkinliğini göstermek için çok önemlidir. Hatta uluslararası anlaşmaların imzalanmasını engelleyen STK örnekleri de bulunmaktadır. Çoğu ülkenin çeşitli STK'ları hedeflerine ulaşmak için savunuculuk araçları veya kaldırıcıları olarak finanse ettiği iyi bilinmektedir.⁹⁶

⁹² TALAS, s. 392.

⁹³ ÖZER, s. 91.

⁹⁴ Ali ÖZALP, *Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal ve Siyasal Bakımdan Önemi* (Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, 2008), s. 3.

⁹⁵ Ömer ÇAHA/ Adem ÇAYLAK, / Hüseyin TUTAR, *TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili*, (Kars: SEKA Kalkınma Ajansı, 2013), s. 18.

⁹⁶ TALAS, s. 394.

1.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri

STK'ların işlevleri (tüm sosyal kurumlarda olduğu gibi) zaman içinde farklılık gösterebilir. STK'lar günümüz toplumunda kamu otoritesinden yoksun olan eğitim, sağlık, sosyal hizmetler, çevre, kentsel ve kırsal kalkınma gibi farklı alanlarda önemli işlevler üstlenmektedir.⁹⁷ STK'ların şimdiki işlevlerine bakarsak genel olarak devletin eksik yönlerini tamamlamak için çaba gösterdiğini göre biliriz.⁹⁸ Yani yetimlerin korunması, engellilerin eğitimi gibi sosyal hizmet alanlarında liderlik STK'lara aittir. STK'ların işlevleri zaman içinde farklılık gösterebilmektedir. Demokratik yapıya sahip ülkelerde, özel ve kamu kuruluşlarının işlevlerinin azaldığı alanlarda, STK'ların işlev üstlendiği ve yeniden canlandırıldığı görülmektedir. Bu durum, farklı ülkelerde STK'ların özgün yapılarına göre işlevsel farklılıklarını ortaya koymaktadır.⁹⁹ STK'ların farklı işlevler üstlenmesinin nedeni her ülkenin kendine has toplum ve devlet yapısının olmasıdır.¹⁰⁰ Yaptıkları hizmetler, yerine getirdikleri görevler ve üstlendikleri işlevler genel olarak; sosyoekonomik, politik, kültürel ve kişisel olmak üzere dört ana başlığa ayrılabilir.¹⁰¹

1.2.1.1. Sosyo-Ekonomik İşlevler

STK'lar doğrudan veya dolaylı olarak rekabeti ve ekonomik büyümeyi teşvik eder. Sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler gibi kamu hizmetlerinin sunulmasına, yerel ekonomik kalkınmanın desteklenmesine, sosyal ve ekonomik olarak dışlanmış kişi ve grupların entegrasyonunun sağlanmasına doğrudan katkısı vardır. Öte yandan, rekabete ve ekonomik büyümeye yönelik toplumsal tutumları olumlu yönde etkileyebilirler.¹⁰²

⁹⁷ İbrahim YILDIRIM, *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, 1. Baskı, (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004), s. 72.

⁹⁸ Ayşegül GÜLER, “*Yerel Yönetişim Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yönetime Katılmadaki Etkinliği: Antalya Kent Konseyi Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2017), s. 62

⁹⁹ YILDIRIM, s. 72

¹⁰⁰ GÜLER, s. 63

¹⁰¹ YILDIRIM, s. 72

¹⁰² Mehmet ALAGÖZ / Ramazan UÇTU / M. Bilal Fatih ALODALI, “Teknolojik Değişimin Maliyeti Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeniden Yapılanması”, (*ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri*, 2004), s. 274-281.

STK'lar da yoksulluğun ortadan kaldırılmasında etkili bir rol oynamış görünmektedir. Ülkeler artık STK'ların yoksul vatandaşlarına ulaşma potansiyelinin farkındadırlar ve istihdam yaratma ve temel sosyal hizmetlerin sağlanması da dâhil olmak üzere birçok konuda ulusal STK'larla işbirliği halindedirler.¹⁰³

1.2.1.2. Siyasal İşlevler

STK'ların bir diğer işlevi de katılımcılarının düşüncelerini, eylemlerini ve değerlerini demokratik olarak şekillendirmek, böylece siyasi partilerden idari şeffaflığa, insan haklarından demokratikleşmeye dair birçok konuda sivil toplumun öznesi olarak “aktif vatandaşlar” ile doğrudan hareket etmektir.¹⁰⁴ Bu sayede STK'lar doğrudan toplanmaya, rapor sunmaya, lobi yapmaya, imza toplamaya, bildiri yayınlamaya, toplantı ve propaganda yapmaya, oy kullanmayacaklarını ilan etmek gibi gözdağı vermeye, miting, gösteri gibi hareket karşıtı eylemler düzenlemeye ikna edilebilirler. Siyasi gücü başka yollarla etkilemeye çalışabilmektedirler.¹⁰⁵

Dernekler, vakıflar, araştırma enstitüleri gibi STK'lar, siyasi platformlara araştırma, teori ve proje aktararak entelektüel siyasete hizmet eden, katılım, üretim ve geliştirme platformlarıdır. Gerektiğinde siyasi uygulamalar üzerinde dolaylı kontrol uygulayarak, toplumsal olarak istenmeyen uygulamalar üzerinde kamuoyu oluşturabilir ve baskı kaynağı olabilirler.¹⁰⁶

¹⁰³ Mustafa ŞAN / Mehmet BİLEN, “Yoksullukla Mücadelede Bir Strateji olarak Sivil Toplum Kuruluşları: Deniz Feneri Derneği Örneği”, (ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri, 2004), s. 26.

¹⁰⁴ TOSUN, 2001, s. 54.

¹⁰⁵ Şeniz ANBARLI BOZATAY, “Demokratikleşme Perspektifinden Sivil Toplum Kuruluşlarının Siyasi İktidara Etkileri”, (ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri, 2004), s. 285-289.

¹⁰⁶ YILDIRIM, s. 76.

1.2.1.3. Kültürel İşlevler

Sivil toplum kuruluşları, kendi iç ilişkileri, karşılıklı tutum ve davranışlarıyla birbirlerini etkilerler, bunlar belirli bir süre içinde gelişerek süreklilik kazanırlar. Aynı zamanda STK'ların da ahlaki değerlerin taşıyıcısı olmaları beklenmektedir.¹⁰⁷

Şennatalar, STK'ların iki farklı işlevinden bahsediyor. Ekonomik kalkınma düzeyi düşük ve demokrasisi zayıf ülkelerde, STK'ların işlevleri hem demokratikleşmeyi hem de ekonomik ve sosyal kalkınmayı içermektedir.¹⁰⁸ Ana faaliyet alanları eğitim ya da sağlık olabilir ancak demokratikleşme ile ilgili faaliyetler de yürütmeleri gerekiyor. Gelişmiş ekonomilerde ve daha gelişmiş demokrasilerde, bu demokratikleştirici işlevler kritik öneme sahiptir. Her iki durumda da vurgulandığı gibi, STK'lar demokratikleşmenin sosyo-kültürel oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Demokratik STK'ların işleyişi ve organizasyon yapısı ve diğer kuruluşlarla uyumlu işbirliği, çoğulcu toplumsal yapıların oluşmasına ve çok kültürlülüğün toplumsal yapılara nüfuz etmesine çok olumlu katkı sağlamaktadır.¹⁰⁹

Değişim ve rekabet, modern dünyamızın temel unsurlarıdır. Bu değişim ve rekabet döneminde çoğu zaman sadece değişimlere ayak uydurmak yetmemekte, toplum kendi kültür varlıklarına uygun yeni yollar ve yeni tarzlar geliştirmeli ve dönüşüm sürecine girmelidir. Siyasal toplumun resmi yöntem ve kuralları, enformel kültürel yapılara nüfuz edemez. Bunun yerine, STK'lar sosyal sorunları ele almak için kültürel dinamiklerden süzülerek yeni ve daha etkili yöntemler ve teknolojiler geliştirebilirler.¹¹⁰

1.2.1.4. Bireysel İşlevler

Yaratıcılık, günümüz toplumunun temel taşlarından biridir. Bilimsel ilerlemenin araştırılmasında sadece toplumu bir bütün olarak etkileyen yaratıcı davranışları aramak yeterli değildir. Gelişmiş toplumlar, bu potansiyele sahip insanları seçmek, beslemek ve

¹⁰⁷ YILDIRIM, s. 87.

¹⁰⁸ B. ŞENATALAR, “STK-Devlet İlişkilerine Kuramsal Bakış”, *Avrupa Birliği Devlet ve STK'lar*, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001), s. 13-14.

¹⁰⁹ YILDIRIM, s. 87.

¹¹⁰ Ali Yaşar SARIBAY, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 96.

desteklemek için STK'lardan tam olarak yararlanır. STK'lar baskı, ideolojik ve örgütsel kısıtlamaları azaltarak veya ortadan kaldırarak bireysel yaratıcılığa uygun sosyal ortamlar hazırlamaktadırlar.¹¹¹ Sektörde çalışanlar ve sektör faaliyetlerinden yararlananlar yaşam kalitelerinde iyileşme olduğunu bildirmektedir. Bu kuruluşlar insanlara anlamlı sosyal yaşamlar sağlamaktadır. Önemli gördükleri sebepler için para ve zamandan tasarruf etmek için gönüllü olabilen insanlar bir sorumluluk duygusu geliştirmektedirler.¹¹² STK'lar sayesinde bireyler işlerini paylaşma, sevmek, dayanışma, grup içinde öz farkındalıklarını ve özsaygılarını gerçekleştirme, takdir edilme, belirli bir statü ve değer görme, saygı, güven, vb. ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Toplumsal sorunlarla başa çıkma konusunda kendine güveni olmayan bir kişi, STK'ların sağladığı daha dinamik, üretken ve yaratıcı ortamda sorunları çözmek için yüksek bir motivasyon kazanmaktadır.¹¹³

1.2.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Ortak Özellikleri ve Toplumsal Roller

STK'lara günümüzde önemli görevler yüklenmiştir.¹¹⁴ STK'ların önemi 20. yüzyılda artış göstermiştir. Çünkü Batı'da vaatlerini yerine getirmesi imkansız görülen 'sosyal devlet' yaklaşımının yerini STK'lara bırakmış ve bu nedenle yeni bir rol alma ihtiyacı doğurmuştur. Bu durumdan etkilenen tüm tarafları kamu yararına kararlar almaya dahil etmek ve yeni yönetim kavramlarını benimsemek istenmesi ve sosyal etkileşim fırsatları artması da STK'ların öneminin artmasında önemli rol oynamıştır.¹¹⁵

Ayrıca küreselleşmede ulus ötesi sorunların farkındalığının artmasıyla birlikte ulus-devletlerin sorunları çözmemesi STK'ların da endişe duymasına neden olmuştur. STK'ların artan önemi göz önünde bulundurulduğunda, hangi kuruluşların STK'ların

¹¹¹ YILDIRIM, s. 88.

¹¹² TOSUN, 2001, s. 73.

¹¹³ YILDIRIM, s. 91.

¹¹⁴ Ayaz QULİYEV, *Azərbaycan Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu: Vətəndaş Cəmiyyəti Quruculuğunda 10 il*. (Bakı: Avrasia Press, 2008) s. 15.

¹¹⁵ Aydın UĞUR, *Merhaba Sivil Toplum, T. Ulaş (ed.) İçinde, Yeni Demokrasinin Yeni aktörleri: STK'lar*, 1. Baskı, (İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 1998), s. 77.

kapsamına gireceğini, hangi ortak özelliklere sahip olduklarını ve hangi işlev ve rollere sahip olduklarını tartışmak gerekir. STK'ların ortak özelliklerinin belirlenmesi hangi kurumların STK olmadığını netleştirecektir.¹¹⁶ Bir kuruluşun STK olup olmadığının ayırt edilmesine yarayacak özellikler şöyle sıralanabilir:

- Üyelerine yüksek performans ve motivasyon sağlayan gönüllü katılım ve idealler birliği ve bu bağlamda özel alanda özveri duygusu bulunmalıdır.
- Bir disiplinde uzmanlaştıklarından, o alana hızlı bir şekilde odaklanmaları ve aynı zamanda iyi oldukları alanlarda yenilik yapmaları gerekir.¹¹⁷
- Doğrudan fayda, sosyal fayda ve topluma hizmet etme nihai amacı yoktur.¹¹⁸
- Bazen devlet politikasıyla, bazı konularda da mali olarak devlet tarafından desteklenseler de devlet iktidarı dışında özerk bir yapıya sahiptirler ve iktidarı ele geçirme gibi bir amaçları yoktur.
- Dini ve siyasi fark gözetmeksizin kitlelere ortak bir amaç için ulaşabilmeleri ve bu özellikleriyle siyaset üstü statüleri bulunmalıdır.¹¹⁹
- Bireylerin özgür iradeleri ve kendi içsel değerlerine göre katıldıkları demokratik bir yapı, hiyerarşik bir ilişkinin olmadığı, yatay bir ilişkinin olduğu, özel hukuki statüye ve sürekliliğe sahip bir örgütsel yapıları olmalıdır.¹²⁰

Günümüz dünyasında yukarıdaki özelliklere sahip pek çok STK bulunmaktadır ve bu STK'lar belirli işlev veya roller üstlenmiş veya üstlenmişlerdir. En genel anlamda bir STK'nın işlevleri, kamuoyu oluşturma, çok kültürlülüğün yaratılmasına yardımcı olmak, devletle piyasa arasında tampon görevini üstlenmek,¹²¹ sağlık ve gıda yardımı veya yerel küçük ölçekli girişimlere katkıda bulunmak, lobicilik ulusal ve uluslararası alanda siyaseti değiştirmek ve yönlendirmek, eğitim, sosyal yardım vb. pilot projeler

¹¹⁶ İlhan TEKELİ, *Katılımcı Demokrasi ve Sivil Toplum Kuruluşları*, (Ankara: SDD Yayınları, 2004), s. 119.

¹¹⁷ Mehmet HASGÜLER / Mehmet B. ULUDAĞ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 2. Baskı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005), s. 296.

¹¹⁸ TEKELİ, s. 108.

¹¹⁹ HASGÜLER ve ULUDAĞ, s. 296.

¹²⁰ TEKELİ, s. 108.

¹²¹ GÜLER, s. 64

yaparak bu projelere kaynak bularak veya uygulamaya koyarak hükümet politikası konularında eşzamanlı veya alternatif sorumluluklar alabilmektir.¹²² STK'ların son derece önemli işlevleri vardır. Ancak bu kadar önemli görevlere sahip STK'ların gelişimi dünyada ve Türkiye'de bu kadar hızlı olmamıştır. Çünkü sivil toplum örgütü olarak adlandırılan yapıların toplumda gelişebilmesi için devlet yapısının, toplumsal yapının ve sivil toplumu oluşturan toplumun belirli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Çaha ise bu özellikleri şu şekilde tabloşturmuştur (Tablo 1).

Table 1. Sivil toplumun gelişmesi için gerekli olan şartlar¹²³

DEVLET	SOSYAL GRUPLAR	TOPLUM
Hukuk devleti olmalı	Gönüllü birliktelik olmalı	Farklılaşmaya açık olmalı
Tarafsız olmalı	Devlete karşı özerk olmalı	Hoşgörüye sahip olmalı
Asli faaliyetlerle sınırlı olmalı	Üyelerin katılımına açık olmalı	Dayanışma halinde olmalı

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere STK'lar, toplumsal grupların sadece kendi faaliyetlerini yürüttüğü toplumlarda, adil bir hukuk devleti ortamında, farklılaşmış ve kapsayıcı bir toplumda gelişmektedir. İstekli, özerk üyelerin katılımıyla birleşilip çalışılmaktadır. Günümüz toplumunda bile STK'ların etkinliği son derece yüksektir, ancak böyle bir ortamı sağlayarak STK'lar için yeşil ve büyüyen bir toprak oluşturabilirler.¹²⁴

¹²² Ozan ERÖZDEN, *STK'lar ve Hukuki Çerçeve Yenilik Talepleri Üzerine Notlar*. T. Ulaş (ed.), *Merhaba Sivil Toplum*, (ss.13–22) İçinde. (İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 1998), s. 15.

¹²³ Ömer ÇAHA, *İş Dünyası ve Sivil Toplum. Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu Araştırma ve İnceleme Dizisi-1*, (İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2006), s. 12.

¹²⁴ İbrahim Hakan KARATAŞ, “Türk Eğitim Sisteminde Sivil Toplum Kuruluşlarının STK'ların Konumları ve İşlevlerine Yönelik Okul Yöneticilerinin Görüşleri”, *(Milli Eğitim Dergisi, sayı: 198, 2013)*, s. 199.

1.2.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Karar Alıcıları Etkileme ve Baskı Grubu Olma Özellikleri

Günümüzde STK'lar karar verme sürecinde giderek daha etkin hale gelmektedir. Modern dünyada ve klasik aktörler arasında yeni değerler içeren farklı aktörler olarak STK'ların karar vericileri etkileyen bir baskı grubu özelliği taşıdığı görülmektedir. Baskı gruplarını şu şekilde tanımlamaktadır; ortak çıkarları etrafında birleşmiş, resmi kurumlarla işbirliği yaparak görüş ve isteklerini bu şekilde ilettikleri takdirde amaçlarına ulaşabileceklerine inanan örgütlü gruplardır.¹²⁵ Baskı gruplarının işlevi, toplumsal temelli görüş ve beklentilerini siyasi karar alma organlarına iletmektir. Amaçları sadece siyasi kararları kendi isteklerine göre etkilemektir. Dolaylı etkileme çabaları şu şekilde özetlenebilir: Radyo, televizyon yayınları, gazete ve dergi yayınları, reklamlar, kitaplar ve diğer yayınlar yoluyla kamuoyu oluşturulmaktadır. Aslında iç veya dış politikayı etkilemenin en etkili yolunun kamuoyunu şekillendirmek olduğu iyi bilinmektedir.¹²⁶

1.2.2.2. Uluslararası Bağlamda Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü

Sosyolojik bir bağlamda, sivil toplum kavramı hem sivil faktörü hem de sosyal boyutu bünyesinde barındırır. “Sivil” kavramı vatandaşların yaşamını, yönetimini, haklarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koyan bir bütündür. Sivil toplumdaki “sivil” kelimesinin kökü, kentsel yaşamla birlikte gelen hak ve yükümlülükleri ifade etmektedir. İnsanların gönüllü olarak bir araya geldikleri, ihtiyaç ve isteklerini kamusal dünyada karşıladıkları, böylece özel ve kamusal yaşam arasında bir kamusal alan oluşturmaya çalıştıkları varoluşsal bir ortam olarak değerlendirilmektedir.¹²⁷ Dolayısıyla Davis'e göre sivil toplum kavramı, henüz yürürlüğe girmemiş toplu eylem alanıdır. Bu amaçla, zorlamadan ziyade gönüllülüğe dayalı eylem, davranış alanına tekabül eden kavramsal bir model olarak görülmektedir. Aynı zamanda, sivil toplum, siyasi alanın aksine, bir şekilde devletle ilişkili ancak ondan bağımsız olan ve bunun dışında vatandaşların ortak çıkarlarının devletle hiçbir ilgisi olmayan bir sosyal alanın

¹²⁵ Tayyar ARI, *Amerika'da Siyasal Yapı Lobiler ve Dış Politika: Türk, Yunan, Ermeni, İsrail ve Arap Lobilerinin ABD'nin Dış Politikasına Etkileri*, 4. Baskı, (Bursa: MKM Yayınları, 2009), s. 134.

¹²⁶ Ahmet Taner KİŞLALI, *Siyaset Bilimi*, 2. Baskı, (Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1990), s. 226.

¹²⁷ Şerif MARDİN, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık A.Ş., 1990), s. 10.

adı olarak tanımlanmakta, siyasi alanda temsil edilmektedir.¹²⁸ Sivil toplum kuruluşlarının amacı üyelerin çıkarlarını, hak ve menfaatlerini korumak, bu menfaatlerin savunulmasını sağlamaktır. STK'lar bireyleri daha duyarlı hale getirir ve vatandaşlık kültürünün kazanılmasında etkilidirler.¹²⁹

Tarihin akışına bakıldığında sivil toplum kavramının başlangıcından bu yana evrim geçirdiği ve yeni statüler kazanarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Sivil toplumu inceleyen ilk araştırmacılar, devleti bu kavrama eşdeğer olarak tanımlamışlardır. Böylece sivil toplum kavramının devletin temel işlevleriyle aynı sorumlulukları üstlendiği fikrinin literatürde ilk çalışmada kendisine yer bulduğu görülmektedir. Bu fikirler 18. yüzyıldan itibaren kendilerini düzeltmeye başlamış ve sivil toplum kavramının devlet kavramından ayrı düşünülmesi gerektiğine dair yeni teoriler geliştirmeye başlamıştır.¹³⁰

Tarih boyunca her toplum sivil toplum yapılarının ve STK'ların gerçekliğini oluşturmuş olsa da zamanla insanların bir arada yaşama arzusu ve yaşam tarzı siyasi örgütlenmelerine yol açmıştır. Siyasal örgütlenmenin en önemli parçası olan devlet, etkin politikaların belirlenmesinde, kişiler arası ilişkilerin düzenlenmesinde, toplumsal ihtiyaç ve beklentilerin ortaya çıkarılmasında sistemsal değişiklikler meydana getirmiştir.¹³¹ Geleneksel kamu yönetimi anlayışında, kamuyu ilgilendiren tüm program ve politikaları tek başına devletin tasarladığı görülmektedir. Bir süre için, kontrol tamamen devletle ilgilidir. Vatandaşlar veya STK'lar gibi aktörlerin kendilerini ilgilendiren kararlara katılırken sessiz kaldıkları gözlemlenmiştir.¹³²

Dünyadaki değişimler, karşılaştığımız tüm sorunları etkilemekte ve bu sorunlara çözüm üretme baskısı yaratmaktadır. Etkin devlet yapılarının oluşturulabilmesi için

¹²⁸ Seyfettin ASLAN, “Türkiye’de Sivil Toplum”, (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 9, sayı: 31, 2010), s. 263.

¹²⁹ Emine AKÇADAĞ, “Avrupa Birliği Sürecinde Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, (*Politika Dergisi*, 2011), s. 2

¹³⁰ KAYNAR, s. 347.

¹³¹ Süleyman ÖZDEMİR / Halis BAŞEL / Hasan ŞENOCAK, “Sivil Toplum Kuruluşları (STK)’nın Artan Önemi ve Üsküdar’da Faaliyet Gösteren Bazı STK’lar Üzerine Bir Araştırma”, (*Journal of Social Policy Conferences*, sayı: 56, 2009), s. 156.

¹³² Robert B. DENHARDT / Janet V. DENHARDT, “The New Public Service: Putting Democracy First”, (*National Civic Review*, cilt: 90, sayı: 4, 2001), s. 392.

devlet yürütme aracı olarak kamu yönetimi disiplininde yeni yapılara geçilmesi gereği vurgulanmıştır. 1970'lerin ortalarından itibaren yaşanan ağır mali krize rağmen, tüm dünya ülkelerinin klasik sınırlarına dönmesi ve verimlilik temelinde örgütlenmeleri ve özel sektör değer ve uygulamalarının kullanılması gibi yeni fikirler ortaya çıkmıştır.¹³³ II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan çalkantı sivil toplum kuruluşları olgusunda artışa neden olmuştur. Savaştan sonra birçok alanda köklü değişimler yaşandı. Devletlerin bağımsızlıklarını kazandığı bu dönemde, bireylerin devlete karşı konumu değişti ve sivil toplum hareketlerinde canlanma başladı.¹³⁴ 1970'ten sonra STK'ların sayısı, çalışma alanları ve işlevleri hızla genişledi. Kamusal alan sosyal devlet ve siyasi partilerin boşalttığı alanı doldurmakla zorunludur. Gelişmeler neticesinde 1970'lerden sonra STK'ların sayıları, çalışma alanları ve işlevleri hızla yayılmıştır. Kavram 80'li yıllardaki gelişmelere paralel olarak tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle, insan hakları, demokrasi, çevre gibi konularda örgütlenmeler başlamıştır.¹³⁵ 1970'ler ve 1980'lerdeki ekonomik ve siyasi gelişmeler, kamu kesiminin yapısına ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yeni kamu yönetimi, 1980'lerde geleneksel yönetim yöntemlerinin modern dünyanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve ekonomik, sosyal ve idari yapılarda sorgulanması, yönlendirilmesi ve değiştirilmesi gereken bir yanıtın veya ikinci bir yaklaşımın ortaya çıkmasıdır.¹³⁶

Yeni kamu işletmeciliği yönetim alanında 1980'lerden sonra etkili olmaya başladı. Ancak bu mantık henüz tam yerleşemediği için sonuçları tam olarak elde edilmemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan hükümetler, neo-liberal politikalar uygulamasına bakmayarak ekonomik alanda klasik liberalist, siyasi ve toplumsal alanlarda ise muhafazakar ve otoriter yaklaşım sergilemişler.¹³⁷ Yeni kamu yönetimi, geleneksel yönetim yöntemlerinin normatif, hiyerarşik ve merkezi yapılarını eleştirir.

¹³³ ARSLAN, s. 12.

¹³⁴ Filiz TUTAR / Erdiñ TUTAR /Çisil ERKAN, “Avrupa Birliğı-Türkiye İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, (*Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10, 2012), s. 441-442.

¹³⁵ AKÇADAĞ, s. 3.

¹³⁶ Özge UYSAL, “*Vatandaş Odaklı Kamu Hizmeti Yaklaşımı ve Kamu Ekonomisi Bakımından Sonuçları (Türkiye’de Sağlık Sektörü Örneği)*”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, 2013), s. 24.

¹³⁷ Emrah AYHAN / Murat ÖNDER, “Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı”, (*Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, 2017), s. 22.

Merkezi yönetim alanının devlet yapısında en büyük değişikliklere uğradığı görülmektedir. Küreselleşme, hareketlilik ve etkileşimin artmasıyla birlikte STK'ların rol ve sorumluluklarında makro bir genişleme olmuştur. Böylesine aktif bir alanda yer alan STK'lar, ülkenin etki alanı belirlendikçe daha da uzmanlaşıyor. Son yıllarda dünyanın küreselleşmesi ile kamu hizmetlerine olan talep de değişmeye başlamış ve mevcut kamu hizmeti anlayışı da buna paralel olarak değişime uğramıştır.¹³⁸

Bu olgu, “yeni bir kamu hizmeti” anlayışının doğmasına yol açmıştır. 1980'li yıllarda küreselleşme olgusu ve neoliberal politikaların etkisiyle STK'lar çeşitli ülkelerin ekonomik, sosyal ve politik alanlarında önemli oyuncular haline gelmişlerdir. STK'ları kamu hizmetlerinin sunumunda ve kamu hizmetlerine vatandaş katılımının sağlanmasında kilit rol oynayabilmektedirler. STK'ların kamu politikaları oluşturma ve uygulama sürecindeki aktivizminin, hizmetlerin etkinliğini ve verimliliğini artırdığı ve sürdürülebilirliğini sağladığı söylenmektedir. Yaşanan değişimler arasında özgürlük, sivil inisiyatif, siyasal katılım, özelleştirme ve yerinden yönetim gibi politikaların öne çıkmaktadır.¹³⁹ Aynı zamanda, kamu hizmetlerinin içerik, tür ve sunumunun farklılaştırılması gerektiği anlaşılmış ve STK kültürü güçlendikçe kamu hizmetlerinin yeni formatlara getirilmesi önemli hale gelmiştir.¹⁴⁰

Kamu hizmetine yönelik yeni yaklaşım demokratik vatandaşlık, topluluk ve STK modelleri ve örgütsel hümanizm anlayışını içermektedir. Kamu politikası oluşturma sürecinde vatandaşlar gibi özel sektör, STK'lar, sendikalar ve çıkar gruplarının yer aldığı gözlemlenmiştir. Kamu hizmetine yönelik yeni yaklaşımın, güçlü bir demokrasiye sahip olmak için devletin kendisini toplumun kalbine yerleştirmesi, sosyal sorunların üstesinden gelmek, hizmetleri iyileştirmek ve değerlerle uyum sağlamak için vatandaşlarla birlikte çalışması gerektiğini ifade etmesidir.¹⁴¹ 1980'lerin başından itibaren özelleştirme, Batı Avrupa ülkelerinin gündeminde yer almaya başlamıştır. Öte yandan, dünya geliştikçe Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da hakim olan sosyalist

¹³⁸ UYSAL, s.24

¹³⁹ Yüksel DEMİRKAYA, *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimi'nde Yeni Aktörler: Sivil Toplum Örgütleri*. (İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 2018), s. 7.

¹⁴⁰ UYSAL, s. 24.

¹⁴¹ Neval GENÇ, “Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı”, (*Türk İdare Dergisi*, Sayı: 466, 2010), s. 145.

ideoloji, STK'ların olmadığı, devletle bütünleşmiş ideolojik bir toplum olarak görülmektedir.¹⁴²

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte dünya gündeminin en önemli konusunun Doğu Avrupa'da sivil toplum yapılarının ortaya çıkması olduğu düşünülmektedir. Sosyalist dünyada ilk örnek olarak işçi dayanışma hareketi bir sivil toplum hareketi olarak ortaya çıkmış ve muhalefet yapıları oluşturmuştur. Doğu Avrupa'daki bu değişim ve dönüşümde sivil toplum ve STK'ların başarısı göz ardı edilememektedir. Örneğin bu ülkeleri ele alalım; Doğu Avrupa ülkelerinden biri olan Polonya'da rejim değişikliği ve işçi hareketi yaşanmıştır. Ancak bağımsızlıktan hemen sonra demokratikleşme sürecine girmiştir. STK'lar sayesinde sosyalist bir rejimden demokratik bir rejime geçilmiştir. STK'lar dünya çapında demokratikleşmenin en önemli adımı olarak görülmektedir.¹⁴³ Bu açılarından etkin ve güçlü bir ilişki ağına sahip ulusal ve uluslararası STK yapılarının ortak bir özellik olarak öne çıktığı gözlemlenmiştir. Sistem boyutu, resmi ve yasal süreçlerle oluşturulan hükümeti değil, yapıyı öngörmektedir. Yerel yönetimler, STK'lar, özel sektör gibi aktörleri sisteme dahil eder ve devlette merkezileşen yetkilerin bu yeni aktörlere dağılımını benimsemektedir.¹⁴⁴

Yönetişim, siyasal boyutu nedeniyle, vatandaşların idari ve siyasi karar alma süreçlerine her alan ve biçimde katılımını ifade eder ve böylece devletin meşruiyetini ve biçimsel demokratik yapısını aşan bir anlayışı tasavvur etmektedir. İdari boyut ise etkin, bağımsız, şeffaf, hesap verebilir ve dolayısıyla denetlenebilir kamu yönetimi mekanizmalarını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Yönetişim, vatandaşlık, sivil toplum ve diyalog gibi değerleri merkezine almaktadır. Böylelikle daha çok insanların kamu yönetiminde rol almasını sağlar ve bununla da uygulanacak politikalarda yüksek seviyede toplumsal

¹⁴² ÇAHA, 2017, S. 59.

¹⁴³ Aykut BEDÜK / Sefa USTA / Mehmet KOCAOĞLU, “Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları ve Demokratikleşme Sürecindeki Misyonları”, (*Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, cilt: 2006, sayı: 1, 2006), s. 53.

¹⁴⁴ Bekir PARLAK / Zahid SOBACI, *Ulusal ve Küresel Perspektifte Kamu Yönetimi Teori ve Pratik*, (Bursa: MKM Yayınları, 2012), s. 235.

¹⁴⁵ Osman ARSLAN, *Kuramsal ve Tarihsel Aşamalarıyla Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği*, 1. Baskı, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2001), s. 125.

uzlaşmayı hedefler.¹⁴⁶ Yönetişim; kamu yönetimini, özel sektörü ve STK'ları ve aralarındaki ilişki ve etkileşimleri içeren karmaşık bir sistemi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu amaçla, hükümet ve kâr amacı gütmeyen STK'lar arasında yetki eksikliği ve ulus-devletin ötesinde yönetme yeteneği konularında stratejik işbirliğini formüle etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla bu biçimler birlikte değerlendirildiğinde yönetim, siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilere yön veren süreç ve yapılar olarak görülmektedir. Bu bağlamda, STK'ların gelişim sürecine ve politikaların etkin bir şekilde belirlenmesindeki sistematik değişikliklere atıfta bulunmaktadır. STK'ların tarihsel gelişimini ve sistemsal değişiklikleri altı başlık altında toplamaktadır: “Yardım ve Refah Kurumları”, “Teknoloji İnovasyon Organizasyonları”, “kamu hizmeti araçları”, “Kitlesel Kalkınma Örgütleri”, “Lisansüstü Geliştirme Örgütü”, “Savunuculuk Grupları ve İşbirliği Ağları”dır.¹⁴⁷

1990'larla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde sivil toplum ve STK'ların varlığının demokrasiye katkısı, demokratik sürecin öncüsü olduğunu vurgulayarak bilim insanlarının akademik araştırmalarında yer bulmaya başlamıştır. Günümüzde modern demokrasiler üç temel sektöre dayanmaktadır. Bunlar kamu sektörü (birinci sektör), kar amaçlı özel sektör (ikinci sektör) ve kamu yararına çalışan kar amacı gütmeyen STK'lardır (üçüncü sektör). STK'ların dört temel özellik üzerine inşa edildiği söylenmiştir:

- Gönüllülük,
- Bağımsızlık,
- Kar amacı gütmemek,
- Vizyon ve ideale sahip olmak.¹⁴⁸

Genel olarak toplum yararına görülen hedeflere ulaşmak, bireyin yaşam kalitesini yükseltmek için yapılmasının doğru olduğuna inanarak bir STK bünyesinde sosyal girişimde bulunmak veya faaliyetlere katılmak olarak tanımlanabilmektedir.

¹⁴⁶ AYHAN, ÖNDER, s. 23.

¹⁴⁷ Osman ARSLAN, s. 125.

¹⁴⁸ Levent ŞAHİN, / Mustafa ÖZTÜRK, “Küreselleşme Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye'deki Durumu”, (*In Journal of Social Policy Conferences*, sayı: 54, 2011), s. 4.

Ayrıca gönüllü dernekler, bireysel inisiyatifin devam etmesinin ve bireylerin grup kimliklerinden kaybolmasının önlenmesinde rol oynamaktadır¹⁴⁹

Bağımsızlığa STK perspektifinden bakarsak, toplumsal aktörlerin kısıtlama olmaksızın aktif siyasi faaliyetlere katılabildiğini, kültürel kimliklerin kültürel olarak devletten bağımsız olarak oluştuğunu, kültürel çoğulculuğun kök saldıığını ve devletin resmi kültür, din, dil, ideoloji ve değerler politikasıdır. Bu yapılarda bireylerin mülkiyet dahil olmak üzere devletten bağımsız çeşitli ekonomik faaliyetlerde bulunmaları ve bireylerin dernek, sendika, dini grup, grup ve grup temelinde örgütlendiği durumlar öne çıkmaktadır.¹⁵⁰

STK'lar belirli bir alanda kar veya kişisel çıkar için faaliyet göstermez, profesyonel çalışanlarına belirli bir maaş ödemektedirler. Ayrıca gelir getirici faaliyetlerde bulunarak üyelerine sosyal fayda sağlamaya çalışmaktadırlar. STK'ları belirli değer ve hedeflere göre hareket etmeye ve hareket etmeye iten vizyon ve idealler. Kuruluşlar kendileri için belirledikleri hedeflerle sınırlı değildir, dünya geliştikçe görüş ve talepte bulunabilmektedirler. Yarattıkları vizyon ve idealler aracılığıyla vatandaşların ortak bakış açılarını, ortak ihtiyaçları ve hassasiyetleri ortaya çıkarmasına olanak tanımaktadırlar. Ayrıca, ülkenin yasal, idari ve kültürel kurumlarının dışında inşa ettikleri sivil inisiyatif ve etkili ilişkiler ağını vurgulamışlardır.¹⁵¹

STK'larda çalışan bireyler, faaliyetlerini ve fikirlerini özgürce ifade edebilmelidir. Fedakarlık ise tanımadığınız birine maddi ve manevi bir kazanç beklemeden gönüllü olarak yardım etmeyi seçmektir. Başka bir deyişle, bilinmeyene yardım etmek. Dünyada bu işleri en iyi yapan kuruluşlar STK'lardır.¹⁵²

STK'lar, modern demokratik devlet anlayışı çerçevesinde, bireyin devlet üzerindeki etki ve denetimi de dahil olmak üzere kendi çıkarlarıyla uyumlu hedeflere ulaşmak için kurulmuş yapılar olmaları ile karakterize edilmektedirler. STK'lar aynı

¹⁴⁹ Gülzar İBRAHİMOVA, *Beynəlxalq Münasibətlərin Proqnozlaşdırılması*, İstanbul: İKSAD yayınevi, 2019, s. 15

¹⁵⁰ Afət GÜLƏLİYEVƏ, "Demokrasi Gelişimine Yatırım", (*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, Cənubi Qafqazda Siyasi-Diplomatik Və İqtisadi Proseslər*, 2019), s. 27-31.

¹⁵¹ ÇAHA, 2017, s. 60.

¹⁵² Ahmet İNSEL, "Sivil Toplum, STK'lar ve Gönüllülük", (*İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, Sivil Toplum ve Demokrasi Yazıları. Sayı: 5, 2004*), s. 3.

zamanda kentsel gelişimin bir göstergesi olarak da görülebilmektedir. STK türlerine işlevleri açısından bakacak olursak, STK'lar yerel, ulusal ve bölgesel olmak üzere üç türe ayrılmaktadır. Ayrıca, ikamet edilen ülkeye göre de şekillenebilen STK'ların profili, az gelişmiş “Güney” ülkeleri ve zengin, sanayileşmiş “Kuzey” ülkelerindeki politika yapıcılar, aktivistler ve araştırmacılar arasında büyümektedir.¹⁵³

Burada STK'ların önemini araştıran araştırmacılar, gelişmiş sivil toplumlara sahip ülkelerde insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü, ekonomik veriler ve yüksek yaşam kalitesi gibi evrensel ilkelerin ön planda olduğunu vurgulamaktadır. Buradan STK'ların doğuşunun sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin ve gelişmiş toplumların yaşadığı kalkınmanın bir sonucu olduğu anlaşılabılır. Dünyanın her yerindeki toplumlarda STK'ların olduğu aşikar ama bazı toplumlarda çok etkili, bazılarında ise çok zayıf. Çağdaş bir toplum olmanın en önemli göstergelerinden biri de STK'ların varlığıdır. Çünkü bu mevcut biçimlerin gelişmiş ve sanayileşmiş toplumlarda demokrasinin egemenliğine yol açtığı gözlemlenmiştir. Bu durumda demokrasi geliştikçe sivil inisiyatif yapısı kurum ve kuruluşlar üzerinde artan bir etkiye sahiptir. Artık uluslararası kuruluşlar ve STK'lar, toplumsal kararların alınmasında seçilmişlerle birlikte rol almaktadırlar. Bu gelişmenin belki de en önemli nedeni, insanların artık gelecekleriyle ilgili kararları seçtikleri temsilcilere bırakmak istememeleri, doğrudan söz istemeleridir.¹⁵⁴

Katılım ilkesi ile halkın karar alma mekanizmalarına daha etkin katılabileceğini ortaya koymaktadır. STK'ların gelişmiş toplumlardaki yaygınlığının bir başka boyutu da sivil toplum yapılarının daha çok kentleşmenin yaygın olduğu, serbest piyasaların etkin olduğu, kent yaşamının ve kimliğinin ortaya çıktığı ortamlarda oluşmasıdır. Bunun yanı sıra toplumu oluşturan kişilerin bireysel başarıları olup olmadığı da sivil inisiyatifi etkili bir şekilde ortaya koymaktadır. Batılı toplum yapısında aristokrat birey anlayışına karşı verilen mücadelenin sivil savunma gruplarının faaliyetleriyle başarıldığı söylenmiştir.¹⁵⁵

¹⁵³ Hamza ATEŞ / Ahmet NOHUTÇU, “Kamu Hizmeti Sunumunda Gönüllü Kuruluşlar ve Devlet”, *(Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, cilt: 6, sayı: 11, 2006)*, s. 248.

¹⁵⁴ İsmail AKBAL, *Sivil Toplum Düşüncesi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kamu Yönetiminde Karar Alma Üzerine Etkisi*, (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017), s. 103.

¹⁵⁵ Fuat KEYMAN, “Türkiye’de ve Avrupa’da Sivil Toplum”. *(Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, NO:3, 2004)*, s. 2.

Günümüzün küreselleşen dünyasında STK'lar uluslararası kuruluşlar arasında ortak görüş oluşturmakta, ancak az gelişmiş ülkelerde sorunları gündeme getirmekte ve çözüm önerileri sunmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan sorunlar evrenseldir ve ister uluslararası ister yurt içinde olsun hiçbir ülke bunları tek başına çözememektedir. 21. yüzyılda STK'lar belirlenen bu sorunların üstesinden gelmek için çalışmaktadır. Tüm bu ekonomik, sosyal ve politik sorunların ele alınmasından ve yeni politikalar oluşturulmasından STK'ların sorumlu olduğunu söylemek yanlış olur. Devlet, kamu politikası gereği, ulusal bütünleşmenin işlevini ve ilerlemesini belirli bir plan dahilinde gerçekleştirmiştir. Bu noktada STK'lar, devletin geliştirdiği kamu politikasının çeşitli boyutlarında yardımcı olmaya, projelerde devletle işbirliği yapmaya veya tamamlayıcı bir rolde devletin bıraktığı boşlukları doldurmaya çalışmaktadır. Ayrıca, uluslararası ve ulusal ölçekte STK destek sağlayıcıları artmaktadır. Uluslararası olarak, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve diğerleri gibi kuruluşlar, STK projelerine en büyük mali desteği sağlayabilir.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Coşkun Can AKTAN / Hilmi ÇOBAN, *Kamu Sektöründe İyi Yönetim İlkeleri*, (İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2005), s. 3.

2. AZERBAYCAN'DA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Bu bölümde Azerbaycan'ın tarihi ve Azerbaycan'da sivil toplum kuruluşları incelenmiştir. Azerbaycan'daki sivil toplum kuruluşları incelenirken, bu kuruluşların tarihsel gelişimi, Azerbaycan'da STK'lar ile ilgili yasal yapı, STK'lara Azerbaycan devletinin bakışı, STK'ların güçlü ve zayıf yönleri ortaya konmuştur.

2.1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihi

Azerbaycan birçok kavme açılan bir kapı olmuştur. Azerbaycan'ın adının Büyük İskender'in (M.Ö. 323) ölümünden sonra burayı yöneten komutanlardan Atropatus'tan geldiği söylenirken, “Od” anlamına gelen Azer, “Muhafız” anlamına gelen Baygan ve Azerbeycan ile ilgili olduğu söylenmektedir. Magi dinine, Odes ülkesi anlamına gelen Azerbaycan denir. Bunun dışında bölgenin adının eski çağlardan beri burada hüküm süren Hazar (Kasar) Türklerinden geldiği söylenmektedir.¹⁵⁷

"Azerbaycan" adının menşei konusunda iki ana görüş vardır. Bazı yazarlar "Azerbaycan" adının kökenini general Atropat'ın adından geldiğini, bazıları ise "Azerbaycan" adının coğrafi faktöre dayandığını belirtmekte, yani mekanın özellikleri ile bağlantısını vurgulamaya çalışmaktadırlar.¹⁵⁸ Milattan önce Türk boyları Sakalar ve İskitlerle birlikte Azerbaycan'a gelmeye başladılar. Ondan sonra Avarlar, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Alpagutlar, Çepnikler, Halaçlar, Türkanlar vb. Orta Asya'dan Azerbaycan'a geldiler ve bir devlet kurdular. Azerbaycan 7. yüzyılın ortalarında kısa bir süre Araplar tarafından işgal edilmişse de bu hâkimiyet uzun sürmemiştir. Çünkü bölgenin Türkleşmesi temelde tamamlanmıştır. Selçuklu Türkleri 1015 yılında Azerbaycan'ı yönetmeye başlamışlardır. Alpaslan'dan Anadolu'ya geçiş Azerbaycan üzerinden olmuştur.¹⁵⁹

12. yüzyılda Azerbaycan'da Atabeyler devleti kuruldu. Yakın ve Orta Doğu'nun şanlı devletlerinden olan Atabey devletinin kurucusu dönemin zeki diplomatı ve ileri

¹⁵⁷ Qiyasəddin QEYBULLAYEV, *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Yayınları, 1994), s. 34.

¹⁵⁸ Həsən QƏNİYEV, *Azərbaycan Tarixi*, (Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2019), s.12.

¹⁵⁹ QEYBULLAYEV, s. 35.

görüŖlü devlet adamı Ŗemseddin Eldenizdi.¹⁶⁰ 1383'te Timurlu hanedanı bölgeye hakim oldu. Timur'un ölümünden sonra Azerbaycan, Karakoyunlular ve Akkoyunlular tarafından yönetildi. Safeviler, Akkoyunlu hanedanını ortadan kaldırarak bölgeye yaklaşık 100 yıl hükmetmiştir. 1729'da Afşarlar döneminden, 1779'da Kaçalar döneminden başlayarak, Azerbaycan'ı Hanlık dönemine kadar yönettiler. 17. yüzyılın başında Azerbaycan'da birçok hanlık ortaya çıkmıştır. Bunlar kuzeyde Ŗeki, Gence, Bakü, Derbent, Guba, Nahçıvan, Talış, İrevan, Ŗamahı, Karabağ, Karadağ, Kazak Sultanlığı, Balaken-Car Sultanlığı, Güneyde ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Maku ve Serap hanlıklarıdır.¹⁶¹

2.1.1. XIX Yüzyılda Azerbaycan

Bu dönemde Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme çabaları karşısında Hanlık, Ruslara karşı birlikte hareket etme kararı almıştır. Ancak birçok önemli bölge Rusların eline geçmiş ve İran bölgede avantaj sağlamaya çalışmıştır. Rusya ve İran arasında 10 Ŗubat 1828'de imzalanan Türkmençay (Tebriz yakınlarında) anlaşmasına göre Aras Nehri'nin güneyinde yer alan ve Azerbaycan topraklarının üçte ikisini kaplayan Güney Azerbaycan İran'a bırakılırken, Aras Nehri üzerinde bulunan Azerbaycan İran'a, kuzeydeki Kuzey Azerbaycan ise Rusya'ya bırakıldı. Bu tarihten sonra Ruslar sistematik olarak Ermenileri Karabağ ve Erivan'a yerleştirmişlerdir.¹⁶²

2.1.2. İlk Bağımsız Azerbaycan

1918 baharında, Kuzey Kafkasya'daki sosyo-politik durum şiddetli olmaya devam etmiş, Transkafkasya hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'na saldırması, Azerbaycanlıların soykırımı, ülkeyi kurtarmak için bağımsız bir devletin kurulmasını gerektirmiştir. Kafkas hükümeti içindeki çelişkiler büyürken, Osmanlı Devleti de Azerbaycan devletinin bağımsızlığını tesis etmek istemiştir. 26 Mayıs'ta Halil Bey

¹⁶⁰ QƏNİYEV, s. 91

¹⁶¹ QEYBULLAYEV, s. 36.

¹⁶² Mahmud İSMAYİLOV, *Azərbaycan Tarixi*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poligrafiya Birliyi Yayınları, 1992), s. 56.

Hasmemedov, Transkafkasya h k metine bir ültimatom vermiş, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türklerin her yerde öldürüldüğü bildirilmiştir.¹⁶³

26 Mayıs'ta Transkafkasya hükümetinin son toplantısı yapılmıştır. Gürcistan federasyondan ayrıldığını ilan ettikten sonra, Transkafkasya hükümetinin bittiğini ilan etmiştir.¹⁶⁴ 27 Mayıs'ta hükümetin Azerbaycan  ubesinin toplantısında geçici bir milli komite kurulmasına karar verilmiştir. M. Resulzade, Milli  ura'nın başkanı oldu. 28 Mayıs'ta Hasan Bey A ayev'in ba kanlı ında Azerbaycan Milli  urası'nın tarihi toplantısı yapıldı.¹⁶⁵ Böylece 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ba ımsızlı ını ilan etmiştir. Milli Konsey tarafından “ stiglal Beyannamesi” kabul edildi. “ stiklal Beyanname”sinde şöyle yazıyordu: ¹⁶⁶

- Bugünden itibaren Azerbaycan halkının egemenlik hakları vardır, Doğu ve Güney Transkafkasya'dan oluşan Azerbaycan tam teşekküllü bağımsız bir devlettir.
- Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi yapısı Halk Cumhuriyeti'dir.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler, özellikle komşu halklar ve devletlerle dostane komşuluk ilişkiler kuracaktır.¹⁶⁷
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milliyeti, dini, sosyal statüsü ve cinsiyete bakılmaksızın herkese vatandaşlık ve siyasi haklar tanır.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan tüm halkların özgürce gelişmesi için geniş fırsatlar sunar.
- Kurucu Meclis toplanana kadar Azerbaycan'ın yönetiminin başında halk tarafından seçilen Ulusal Konsey ve Ulusal Meclis önünde sorumlu olan Geçici Hükümet duruyor.¹⁶⁸

¹⁶³ Ziya BÜNYADOV, *Az rbaycan Tarixi*, I cild, (Bakı: Az rbaycan D vl t N  riyyatı, 1994), s. 217.

¹⁶⁴ Az rbaycan Xalq C mhuriyy ti -   rqd  ilk parlamentli respublika, 2018, (<https://axc.preslib.az/az/page/qHQJ2aWo4P>, Erişim Tarihi: 06.02.2023).

¹⁶⁵ Murt za H S NOV, “Az rbaycan Xalq C mhuriyy ti D vr nd  D vl t  dar çiliyi”, (*Uluslararası Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, 2018), s. 17.

¹⁶⁶  SMAYILOV, s. 57.

¹⁶⁷ H S NOV, s. 18.

¹⁶⁸  SMAYILOV, s. 57.

Bu “Beyan” çok önemli bir yasal belgedir. Belge, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etmenin yanı sıra, tüm faaliyetlerini yasal olarak garanti eden ana yasa olarak kabul edilir. İstiklal Beyannamesi'nin ilanından sonra, Ulusal Konsey Feteli Han Hoyski'e hükümetin yaratılmasını emretti.¹⁶⁹ 30 Mayıs'ta, geçici hükümetin başkanı F. Hoyski, bağımsız bir Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu duyurmuştur. Azerbaycan tüm doğuda ilk demokratik cumhuriyetin yönetim sistemini kurmuştur.¹⁷⁰ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk başarılı dış politika adımı, 4 Haziran'da Batum'da Osmanlı İmparatorluğu ile barış ve dostluk anlaşmasının imzalanması olmuştur. Anlaşmanın konusu ise ülkeyi Bolşevik ve Ermenilere karşı savunmak için karşılıklı askeri yardımdır. Bu anlaşma ile Türkiye ile Güney Kafkasya arasında sınırları belirledi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Osmanlı İmparatorluğu oldu.¹⁷¹ Azerbaycan'ın bu istikrarsız bağımsızlığı sadece 23 ay sürmüştür. 1920 yılında, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, 27-28 Nisan gecesi Sovyet Kızıl Ordusu tarafından Azerbaycan'ın işgali ile sona ermiştir. Bundan sonra 70 yıllık bir süre içinde Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyetinden biri haline geldi ve “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olarak anıldı. Azerbaycan'ın ilk bağımsız devleti, Türk tarihinde Latin alfabesini ve “Demokratik Cumhuriyet” adını benimseyen ilk devlettir.¹⁷²

2.2. Azerbaycan ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Gelişimi

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kamu yaşamının demokratikleşmesinin ana yönlerinden biri sivil toplum kuruluşlarının geliştirilmesidir. Ülkenin hızlı ekonomik ve sosyal gelişimi, devletin sivil toplum faaliyetlerini destekleme kapasitesini artırmakta,

¹⁶⁹ HƏSƏNOV, s. 18.

¹⁷⁰ BÜNYADOV, s. 233.

¹⁷¹ İsmail MEHMETOV, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, (İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2009), s. 578

¹⁷² İSMAYILOV, s. 57.

sivil toplum kuruluşlarını desteklemek ve teşvik etmek için devlet politikasının gelişimini hızlandırmaktadır.¹⁷³

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından günümüze sivil toplum kuruluşlarının varlığından ve daha da özgürleştiğinden söz etmek mümkün hale gelmiştir. Azerbaycan'da Sivil Toplum Kuruluşları'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991'deki bağımsızlığı ile söz konusu hale geldiğini söylemek haksızlık olacaktır. Azerbaycan'da SSCB'nin varlığına son verilerek Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, STK'lar gelişme fırsatı kazandı.¹⁷⁴ 18. yüzyılın sonları 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sivil toplum örgütlerinin tarihsel açıdan varlığından söz etmek mümkündür. Ne var ki 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 1920 yılında Sovyetler Birliği'ne dahil olması, 1920-1990 yılları arasında Azerbaycan'da Sivil Toplum Kuruluşları için durgunluk dönemine yol açtığı söylenebilir.¹⁷⁵

2.2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sivil Toplum Kuruluşları

Azerbaycan'da sivil toplum kuruluşlarının tarihi 19. Yüzyıla kadar dayanmaktadır. 1883 yılında Bağçasaray'da "Tercüman"ı neşreden İsmayıl Bey Gaspıralı, Rusya'da yaşayan Müslümanların kültür-aydınlanma hareketini ilk destekleyen kişi olmuştur.¹⁷⁶ 1884'te okullarda yeni bir öğretim yöntemi oluşturarak Rusya'daki Müslüman nüfusun yeni bilgiler edinmesinde önemli rol oynamıştır. Gaspıralı, Rus Müslümanları arasında milli bilincin uyanışında M. F. Ahundov ve H. Zerdabi'den "Rus Müslümanlarının Kültürel Başlangıcı" adlı makalesinde bahsetmektedir. Gerçekten büyük düşünürler olan M. F. Ahundov ve H. Zerdabi, milletin eğitiminde ve milli şuurunda önemli rol oynamışlardır. H. Zerdabi'nin 1875-

¹⁷³ Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkili, Qeyri-Hökumət Təşkilatları, (<https://ombudsman.az/az/view/pages/67>, Erişim Tarihi: 08 Haziran 2022).

¹⁷⁴ Burak Hamza ERYİĞİT / İbrahim RUSTAMLİ, "Sivil Toplum Kuruluşları'nın Azerbaycan'da Gelişimi", (TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2019), s. 106.

¹⁷⁵ Nəsiman YAQUBLU, *Azərbaycanın İlk Qeyri-Hökumət Təşkilatları*, (Bakı: 2013), s. 3,

¹⁷⁶ Ali EROL, "Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi", (Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, sayı: 39, 2006), s. 54.

1877 yıllarında 56 sayı çıkan "Ekinçi" Rusya'daki ilk Türk gazetesi olmuştur.¹⁷⁷ H. Zerdabi, "Ekinçi"deki yazılarında milletin sorunlarına, birlik ve bütünlüğüne değinmiştir.¹⁷⁸ Türk milleti kavramının ilk kez karşımıza çıktığı, dilin ve dinin müdafaasına yönelik bir siyasi program hazırlandığı, yeni bir okul ve basın yöntemi oluşturma düşüncesi bu gazetenin sayfalarında yer almıştır. Milletin kalkınması ve savunulması için ortaya atılmış ve ilk kez Türk milletin birliği fikri ortaya atılmıştır.¹⁷⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'ın kültürel hayatındaki en önemli olay Azerbaycan dilinde yayın organının ortaya çıkmasıydı. Hasan Bey'in yaptığı işler milletin bekası için yapılmış ve vatan sevgisinden doğmuştur. H. Zerdabi o dönemde Azerbaycan'ın tarihi gelişme düzeyinde yazılı sözün en etkili ve uygun araçlardan biri olduğunu düşünürdü.¹⁸⁰

"Ekinçi" gazetesinin sayfalarında şöyle yazıyordu: "Bakü Valiliğimizde 100 bin kişi yaşıyorsa, bunların ancak 10 bini Ermeni'dir. Ruslar sayıca az. Bakü vilayetinde sadece bir spor salonu var ve burada 500 kişi eğitim görüyor. Bunların 250'si Rus, 150'si Ermeni ve 100'ü Müslümandır. H. Zerdabi bu şartlar altında milletin terbiyesini ve teşkilâtını düşünmüş ve ciddi bir mücadele vermiştir. H. Zerdabi kendisini millete, onun ilmine ve eğitimine adanmıştır.¹⁸¹ Müslümanların tiyatroya gelmek istememesi, Hasan Bey'i fakir kesimin eğitime başka yollarla yardımcı olmak için fon aramaya zorlar. Bunun sonucunda anadilde gazete açma fikri ortaya çıkıyor. Hasan Bey Zerdabi, "Hayat" gazetesinde yayınlanan "Rusya'daki ilk Türk gazetesi" başlıklı yazısında "Ekinçi" gazetesinin kuruluş nedenlerini açıklar.¹⁸²

Zerdabi, Müslümanlar arasında genel sorun olan çocukların eğitim almalarına yardım amaçlı faaliyetlere başlamıştır. İlk Azerbaycan gazetesini çıkarmadan önce 1872

¹⁷⁷ YAQUBLU, s. 3.

¹⁷⁸ "Ökinçi" əsl xalq qəzeti idi, (<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/yanvar/149037.htm>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

¹⁷⁹ YAQUBLU, s. 4.

¹⁸⁰ "Ökinçi"nin beşiyi başında durmuş Həsən bəy Zərdabi,(<https://www.olimpiyadunyasi.com/w4301.html>, 2020, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

¹⁸¹ YAQUBLU, s. 4.

¹⁸² Görkəmli şəxsiyyətlər,(<http://surakhani.cls.az/more/text/25037>, Erişim Tarihi:08.02.2023)

yılında Azerbaycan'ın ilk hayır kurumu olan “Müslüman Öğrencilere Yardım Cemiyeti”ni kurmuş ve önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Böylece H. Zerdabi Azerbaycan’da yardımlaşma hareketini başlatmıştır. Azerbaycan’ın çok bölgelerinden Müslüman ailelerden okutmak için çocuklar toplamış ve zenginleri bağışta bulunmak için teşvik etmiştir.¹⁸³ H. Zerdabi daha sonra "Hayat" gazetesinde bir makale yayınlarak, Müslüman toplumunun bu önemli alana dikkat etmediğini, ilgisiz ve kayıtsız kaldığını üzümlere şikayet etmiştir. H. Zerdabi'nin kurduğu hayır kurumunun tüzüğünün ilk maddesinde; Zakafkasya'daki Müslüman nüfusun giderek artan yoksulluğu dikkate alarak halka eğitim imkanı vermek amacıyla bir dernek kurdukları belirtilmiştir. Büyük zorluklarla oluşturulan bu cemiyetin faaliyeti ne yazık ki uzun sürmemiş, bir yıl sonra, 1873'te dernek kapanmak zorunda kalmıştır. Ancak Zerdabi'nin başlattığı bu hareketlilik devam etmiştir.¹⁸⁴

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yeni sivil toplum kuruluşları kurulmaya başlanmıştır. H. Z. Tağıyev, Ş. Asadullayev, M. Muhtarov, M. Nağıyev, İ. Aşurbeyli ve diğerleri bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Ciddi bir şekilde destekledikleri "Bakü Hayır Cemiyeti", "Neşri-Maarif", "Nicat", "Safa", "Seadet" gibi cemiyetler, milletin mazlum çocuklarının eğitim ve bilimde önemli rol oynamışlardır.¹⁸⁵ Bu etkinlik sadece bilim ve eğitimi kapsamıyordu. Aynı zamanda kültür, Azerbaycan'ın ilk sivil toplum kuruluşları sanatın, müziğin, edebiyatın, tıbbın ve mimarinin gelişiminde, bu belirgin ve olası hayırsever faaliyetleri olmuştur.¹⁸⁶

1905 yılından sonra Azerbaycan'da eğitimin yayılmasına hizmet eden yeni hayır dernekleri kurulmaya başlanmıştır. İlk kayıtlı Cemiyet 1905 yılında "Bakü Müslüman Hayır Cemiyeti" olmuştur. Hayır işlerine ek olarak, bu toplumun faaliyetleri arasında kültür ve eğitim kurumları da vardır. Bu amaçla okullara ve öğrencilere ders kitapları dağıtmış, yoksul öğrencilerin okula başlamasına ve orta öğretim kurumlarında

¹⁸³ Cavid MÖVSÜMLÜ, “19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Fikriyatın Gelişimi”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2021), s.71.

¹⁸⁴ YAQUBLU, s. 4.

¹⁸⁵ Ahmet ÇAMALAN, “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”. (*Journal of Qafqaz University*, sayı: 31, 2011), s. 43.

¹⁸⁶ YAQUBLU, s. 5.

eğitimlerini tamamlamalarına yardımcı olmuştur. İlk toplantıda başkanlığa H. Z. Tağıyev, vekilliğe İsrafil Hacıyev seçilmiştir.¹⁸⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında "Müslüman Yardım Cemiyeti"nin faaliyetleri oldukça genişlemiştir. Mültecileri ve açları doyurma, onlara para ve giyecek sağlama alanında büyük hizmetleri olmuştur. Nargin Adası'nda tutulan esir Türk askerlerine dernek yardımını esirgememiştir. "Müslüman Yardım Cemiyeti"nin Ofisi "İsmailiyye" binasında bulunuyordu.¹⁸⁸ 1914 yılında Bakü "Müslüman Yardım Cemiyeti" yönetim kurulunun olağanüstü toplantısında, Petersburg'da yapılacak Müslüman kongresine temsilci gönderilmesi konusunun görüşüldüğünü belirtmek gerekir. Tağıyev cemiyetin Petersburg'daki binasının yapılması için para yardımı (11 bin manat) yapmıştır. 1918 yılında Bakü'de yaşanan soykırım sebebiyle Hayriye Cemiyeti'nin binası yıkılmıştır.¹⁸⁹ 6 Nisan 1917'de Müslüman kamu kuruluşları "Müslüman Yardım Cemiyeti" meclis toplantısı yapılmış, 45 temsilci katılmıştır. M. Hacinski, geçici komitenin faaliyetleri hakkında bir rapor sunarak toplantıyı açmıştır. Komitenin projesine göre, Kafkas Müslümanlarının ilişkilerini güçlendirmek ve yeni bir yapılanma hazırlamak için her temsilci için bir bölge komitesi oluşturulması, bölgelerde köy komiteleri oluşturulması öngörülmüştür.¹⁹⁰ İl komiteleri de aynı şekilde ilçe komitelerinin temsilcilerinden oluşturuldu ve merkez komitesi onların bileşiminden seçildi. Bu projeyi hayata geçirmek için 15 Nisan'da Bakü'de Kafkasya Müslümanları Kongresi yapılması planlandı. 15 Nisan günü saat 11:30'da Kafkas Müslümanları Kongresi'nin törenle açılışı yapıldı.¹⁹¹

30 Kasım 1906'da Bakü valisi tarafından merkeze gönderilen yazıda Bakü'de yürürlükte olan 25 kamu kuruluşunun belirtildiği belirtilmelidir. Listenin ilk sırasında "Bakü Valiliği Müslüman Nüfusu Arasında Okuryazarlığı Yayma Derneği" yer almıştır. Derneğin başkanı H. Z. Tağıyev, başkan yardımcısı - Ağa Aşurov, sekreter - A. I. Ceferov'dur. 1907'den itibaren "Bakı Guberniyasının Müselman Ehalisinin Arasında

¹⁸⁷ YAQUBLU, s. 16.

¹⁸⁸ MÖVSÜMLÜ, s. 24.

¹⁸⁹ Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Bakü Hayriyye Cemiyeti, (<https://www.insamer.com/tr/?output=pdf&type=post&id=4439>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

¹⁹⁰ YAQUBLU, s. 17.

¹⁹¹ Vaqif ABIŞOV, "1917-1918-ci illərdə Şimali Azərbaycanca ictimai-siyasi vəziyyət", (*Geostrategiya Jurnalı*, NO:6, 2015), s.14.

Savadın Yayılması Üzre Bakı Cəmiyyəti (Bakü Valiliği Müslüman Nüfusu Arasında Okuryazarlığı Yayma Dərnəgi)", "Neşri - Maarif" olaraq adlandırılmışdır. Fəaliyyəti, digər aydınlanmış toplumlara kıyasla özəlliklə verimliydi.¹⁹² "Neşri Maarif" cəmiyyətinin asıl görevi, xalq arasındakı cəhaleti ortadan kaldırmaktır. Dərnək, sənaye və ticarət burjuvazisi tərəfindən mali olaraq dəstəklənirdi. H.Z.Tağıyev və M. Muhtarov bu cəmiyyətin onursal üzələriydi. Birinci Dünya Savaşı zamanında cəmiyyətin Guba, Ağdam, Şuşa və Gence'də şubələri açılmışdır.¹⁹³ Dərnək ana işini üst düzeydə gerçəkəştirdi 20. yüzylın başında Balahanı'da bir Aydınlanma Cəmiyyətidir. Adı: " Orta təhsilin yayılmasının Balahanı cəmiyyəti (Orta öğretimin yayılması için Balahanı topluluğu)". Dərnək, Balahanı və Sabunçu sənaye bölgələrində erkek, kadın və karma eğitim kurumlarının örgütlenmesiyle uğraşmışdır. Dərnək 1910'da açılmışdır.¹⁹⁴

2.2.1.1. "Müslüman Dram Topluluğu" və "Həmiyyət" Organizasyonu

1913 yılında yeni bir tiyatro "Həmiyyət"¹⁹⁵ və "Müslüman Dram Topluluğu" oluşturuldu. Aktiv olarak tiyatro çalışmalarına katılıyorlar. Ancak bu toplulukların rekabeti tiyatroya önemli zararlar verdi. Gasimov şöyle yazdı: "Toplular tiyatro çalışmasının durumunu toplayıp tartışmış olsalardı, tiyatronun gelişimi için tek bir yol seçebilir ve belirli sonuçlara ulaşabilirlerdi." Ünlü yazar Haşim Bey Vəzirov da bu fikre katılıyor: "Kulüpler birleşirse önemli başarılar elde ederler. 1915'te Bakü'de "Müslüman Dram Cəmiyyəti" teşkilatının bu yönde bir girişimi oldu. Cəmiyyətin kurucuları şunlardır: Sadıq Bey, Ahmed Bey, Hüseyin Arablinski, Hüseyingulu Rzayev (sahne adı Sarabski) de kurucular arasındadır.¹⁹⁶ Topluluğun amacı:

- Drama sanatının gelişmesine yardımcı olmak, Bakü belediyesinde kalıcı ve ara sıra Müslüman gösterilerinin yapısını sağlamak.

¹⁹² Nəsiman YAQUBLU, Azərbaycanca vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının tarixi: ilk QHT-lərin yaranması və fəaliyyəti, (<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/yanvar/349149.htm>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

¹⁹³ Vahid ÖMƏROV, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəniyyət, (<https://sesqazeti.az/new/s/mia/319921.html>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

¹⁹⁴ YAQUBLU, s. 18.

¹⁹⁵ Cavid MƏMMƏDLİ, Sənət Zirvəsinin Fatehi-Mirzağa Əliyev, (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/mirzaga-aliyev>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

¹⁹⁶ YAQUBLU, s. 19.

- Müslüman dilinde özgün ve çeviri eserler sansür kurallarına uyarak hazırlamak,
- Müslüman dilindeki en iyi drama yapımları için ödüller belirlemek,
- Bakü şəhərində tiyatro localalarının hazırlanması və oyuncuların gelişmesi için geçici kurslar oluşturmak.

29 Şubat 1916'da "Müslüman Dram Cemiyeti"nin N103 adı altında resmen tescil edildiğini belirtmek gerekir.¹⁹⁷

2.2.1.2. Aziz Nina (Mügeddes Nina) Cemiyeti

Bakü'de Aziz Nina Yardım Derneği de vardı. Bu cemiyetin merkez teşkilatı 1846 yılında Tiflis'te kurulmuştur. 30 Nisan 1848'de Şamahı'da şubesi açılmıştır. "Aziz Nina" Şamahı şubesinin üyeleri şunlardı: Fatma Hanım Esedbeyova, Hoca Hanım Hagverdiyeva, İbrahim hanın kızı Gövher ağa, Süleyman hanın eşi Güri Hanımdır.¹⁹⁸ Azərbaycan'ın eğitimli kadınları kendi hesaplarına Bakü, Gence, Nahçıvan, Şamahı, Karabağ, Şeki ve Nehrem'de özel kız okulları açtılar. 1859 yılında vilayet başkenti Bakü'ye nakledilmiştir. Bakü şubesinin başkanı vali D. S. Staroselski'nin eşi Ekaterina Staroselskaya olmuştur.¹⁹⁹ "Aziz Nina" Derneği'nin yanındaki okul, ünlü bir eğitim merkeziydi. 1894 yılında bu eğitim kurumundan 128 Rus, 36 Ermeni, 5 Gürcü ve 3 Tatar mezun olmuştur. Hristiyan inancına sahip olanlar için esas olarak bir kadın okuludur.²⁰⁰

¹⁹⁷ YAQUBLU, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının tarixi: ilk QHT-lərin yaranması və fəaliyyəti, (<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/yanvar/349149.htm>, Erişim Tarihi: 09.02. 2023)

¹⁹⁸ Бакинское женское учебное заведение Св. Нины, (https://ourbaku.com/index.php/Бакинское_женское_учебное_заведение_Св._Нины#cite_ref-14, Erişim Tarihi:09.02.2023)

¹⁹⁹ Rəna MİRZƏZADƏ, Cümhuriyyət Dövründən Birinci Vitse-Prezidentliyə Gedən Yol və Gender Siyasəti, (<https://science.gov.az/az/news/open/21053>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

²⁰⁰ YAQUBLU, s. 20.

2.2.1.3. Gence'de Müslüman Yardım Derneği

Hayırsever eğitim dernekleri sadece Bakü'de değil, diğer şehirlerde de kuruldu. Gence Müslüman Yardım Derneği 1906 yılında E. Refibeyli tarafından kuruldu. Derneğin amacı fakirlere, hastalara, öğrencilere, yardıma ihtiyacı olan Azerbaycanlılara yardım etmektir.²⁰¹ Örgüt, fakir Müslüman ailelere giyecek, yiyecek, barınma, tıbbi bakım ve bazı durumlarda nakit yardım sağladı. Ayrıca Gence Müslüman Yardım Derneği, fakir ailelerin çocuklarının Rus İmparatorluğu'nun orta ve yüksek okullarında (Tiflis, Odessa, Petersburg vb.) okumaları için eğitim ücretlerinin ödenmesini sağladı. Bu toplum, yoksullar için kiler ve dükkânlar açmıştır. Gence Müslüman Yardım Derneği, üyelik aidatları, şehir sakinlerinin aktardığı bağışlar, konserler ve örgütün katılımıyla düzenlenen diğer etkinliklerden fon topladı. Kurum ayrıca Karabağ ve Zengezur'da Ermeni Taşnaklar tarafından katledilen Müslümanlar için gösteriler ve yardım konserleri düzenledi.²⁰²

Kurucular arasında Refibeyli, Refiyev, Melikov ve Vekilov da vardır.. Genel olarak 1908'de Gence'de 5 eğitim cemiyeti vardı: üç Müslüman, bir Ermeni ve bir Rus'tur.²⁰³

2.2.1.4. Gence Müslüman Drama Derneği (Gence Müselman Dram Cemiyeti)

Azerbaycan'ın ilk sivil toplum kuruluşlarından biri "Gence Müslüman Drama Derneği'dir. Bakü'de olduğu gibi Gence'de de tiyatrunun oluşmasında önemli rol oynayan hayır cemiyetleri vardır. 1906'dan itibaren "Gence Müslüman Drama Derneği" faaliyet göstermeye başlamıştır. 38 üyeyi bir araya getiren bu cemiyet, başkanlığına Alesker Bey Hasmemmedzade'ni seçmiştir. Birkaç vodvil sahneleyen topluluk, 1908'de Neriman Nerimanov'un Rus "Nadir Şah"ını, Namık Kemal'in Vatan'ını, Reşid Bey

²⁰¹ Həsənbala SADIQOV, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə Qəbul Etdiyi Hüquqi Aktlar və Onun Tarixinin İzahlı Xronologiyası*, (Gəncə: Elm nəşriyyat, 2018), s. 26.

²⁰² Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, (<https://gencexeber.az/tarix/g-nc-m-s-lman-xeyriyy-c-miyy-ti/>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

²⁰³ YAQUBLU, s. 22-23.

Efendiyev'in "Kanlı Merkez"ini ve Sultan Mecid Ganizade'nin "Dursuneli ve Ballıbadı"sini oynadılar.²⁰⁴

2.2.1.5. Oyuncular Topluluğu (Aktyorlar Cemiyeti)

Gence'de "Oyuncular Topluluğu" da vardı. Cemiyetin kurucularından biri Hudadat Bey Refibeyov'dur. Üyeler, bu cemiyetler sayesinde tiyatroyu halka sevdirdiler. Bu yolla toplanan paralar halkın eğitimine, teşkilatlanmasına ve milli davanın desteklenmesine harlandı. Tiyatrolar, milli ruhun halka aşılmasında önemli yer aldı.²⁰⁵ Dernek, gösterilerin düzenlenmesine yardımcı oldu, tiyatro topluluklarının ve oyuncuların organizasyonlarına maddi destek sağlamıştır. Burada Azerbaycan dilinde temsiller icra edildi. Böylece 14 Haziran 1915'te Necef Bey Vezirov'un ve Sıdgi Ruhulla'nın da katıldığı "Evde Eğitim" ve "Özgürlük" adlı iki oyun sahnelendi. Ayrıca Azerbaycan dilinde tiyatro ile ilgili ilk kitap Gence'de yayınlandı. "Tiyatro Nedir" kitabının yazarı Gence okulunda Türkçe öğretmeni olan Mirze Mehemed Ahundzade'dir. Kitap, 1901'de Gence Müslüman Drama Derneği pahasına yayınlanmıştır. Gence'de ayrıca 1915'te Pospelov'un yaptırdığı sirk vardı.²⁰⁶

2.2.1.6. Gence Müslüman Milli Komitesi

Şubat Devrimi'nden (1917) sonra Bakü ve Azerbaycan'ın diğer şehirleriyle birlikte Gence'de de Müslüman Milli Komitesi kurulmuştur. 1917-1918 yıllarında (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükûmeti Gence'ye taşınana kadar) memlekette anarşi ve iktidarsızlık hüküm sürerken, diğer yerlerde olduğu gibi Gence'de de Azerbaycan Türklerinin durumu ve onların korunması ile ilgili bütün meseleler gündeme gelmiştir. Gence Müslüman Milli Komitesi'ne "Difai" partisinin aktif bir üyesi olan Nesib Bey Yusifbeyli başkanlık ediyordu.²⁰⁷ Elekber Bey Refibeyli, Halil Bey ve Elekber Bey

²⁰⁴ YAQUBLU, s. 25.

²⁰⁵ İbrahim SUSLU, "Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2012), s. 26-27.

²⁰⁶ YAQUBLU, s. 25.

²⁰⁷ Zeynep AKARSLAN, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Tarihinde Sosyalist Bir İsim: Aslan Bey Sefikürdski", (HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2022), s. 19.

Hasmemmedov, Hacı Ali Hüseynzade, Hesən Bey Ağayev, Aslan Bey Safikurdski, Memmedbağır Şeyhzamanlı, Muhammed ağa Pişnamazzade (Dini İşlər Komitəsi'nin yardımcısı), Ahmed Cevad və digərləri Milli Komitə üzələriydi. 1918'in ilk yarısında Gence'deki Müslüman Ulusal Komitəsi, erməni-taşnakların halkımıza qarşı soyğun yapmasını önlemek için özellikle aktiftir. Gence Müslüman Milli Komitəsi'nin çabaları sonucunda Ermenilər tərəfindən şəhər və ilçədə gerçəkləştirilən katliamların önünə geçilmişdir. Hatta Şamahı halkına yardıma gitmişlərdir.²⁰⁸ 16 Haziran 1918'de Gence'ye hərəket ettikten sonra Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti hökuməti 27 Haziran'da Gence Müslüman Milli Komitəsi'nin elindəki tüm yiyecek stokunun Gıda Bakanlığı'na devredilmesine karar vermişdir. Türk esirlərə yardım edən cəmiyyətlərdən biri Gence Müslüman Milli Komitəsi idi. Cəmiyyət, ayrı ayrı məhəllələrdə təmsilçiliklər açaraq mümkün olduğunca fazla miktarda yardım toplamaya çalışıyordu.²⁰⁹

2.2.1.7. Şuşa'daki Topluluklar

XIX. yüzylın 90'lı yıllarında Şuşa'da bir Hayır Cəmiyyəti kurulmuşdur. İhtiyacı olan öğrencilərə yardım etti. Bu cəmiyyətin fəaliyyətləri haqqında çox az bilgi vardır. Sadəcə 1895 yılında "Şuşa Hayırsever Cəmiyyəti"nin parasızlık nədəniylə Bakü sakinlərinə başvurduğu bilinməkdədir. Müştərilər hərəm oy kullandı və hərəkə yardım etmək için elindən gələnı yaptı. H. Z. Tağıyev - 100 ruble, Bünyadov - 25 ruble, Beylərov, Medetov 16 ruble. Topluluk, sağlanan yardım için təşəkkürlərini dilə getirdi.²¹⁰ Cəmiyyət 27 Mart 1875 yılında kuruldu. 26 Ekim'de Şuşa Hayırsever Cəmiyyəti tərəfindən kızların eğitimində önəmli rol oynayan Şuşa Marinski Kız Okulu kuruldu.²¹¹ Şuşa, Azərbaycan'ın müzik mərkəzlərindən biriydi. 19. yüzylın 90'lı yıllarında müzikolog Hərrat Gulu tərəfindən bir müzik okulu açıldı. 1904 yılında Şeki'de "Nuha Şəhri Müslümanları Arasında Eğitimi Yayma Cəmiyyəti" kurulmuşdur. Dənek Rus və Azərbaycan dillərində eğitimin yaygınlaşmasını amaçlamışdır. Dənek, aktivistləre

²⁰⁸ SUSLU, s.80.

²⁰⁹ Mahmut AKKOR, "I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri", (*VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 2, 2017), s. 55.

²¹⁰ YAQUBLU, s. 28.

²¹¹ Xeyransa ABBASOVA, *Şuşa - Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı*, (Bakı: 2021), s. 23.

yardım eder, masrafları kendisine ait olmak üzere yeni okullar ve kütüphaneler açar, konferanslar düzenler, edebiyat akşamları düzenler, yoksulların çocuklarını okullara alır ve eğitimlerine yardımcı olur, ders kitapları basıp öğrencilere ücretsiz dağıtır, mükemmel eğitimler verir. Öğretmenler vb. işle ilgilendi. 1914 yılında Şeki'de dört hayır kurumu vardı. 1916'da şehir sakinlerinin isteği üzerine "Aziz Nina" cemiyetinin yanında Azerbaycan kızları için bir okul açıldılar.²¹²

2.2.1.8. Salyan ve İrevan Dernekleri

İrevan'da bir "Aziz Ripsim Derneği" vardı. 1865 yılında bu derneğin üyeleri arasında 42 Azerbaycanlı vardı. Bu cemiyet İrevan vilayetinde yaşayanların eğitime hizmet etmiştir. Bu kadınlar genellikle, memur, asker ve aristokrat ailelerinden olan Müslüman kadınları cahillikten çıkarmak ve eğitim vermek amacı güdüyorlardı.²¹³

Arşivde "Salyan Aydınlanma Derneği'nin varlığına dair bilgiler yer almaktadır. 1915 yılında kurulmuştur. Derneğin başkanı Cavad bölgesi başkanı Yerofeyev, sayman - Nurali Bey Ahundov, sekreter - Abusalım Samedov'du.²¹⁴

2.2.1.9. Kültür - Aydınlatma Toplulukları

Bu bölümde 20. yüzyılın başında kurulan tüm kültürel - aydınlanma topluluklarından bahsedeceğiz.

2.2.1.9.a. Neşri-Maarif Derneği

Neşri-Maarif Derneği kurucularının 1 Ağustos 1906 tarihli başvurusuna göre Bakü Dernekleri Valiliği Bakü Cemiyeti'nin buradaki Müslüman nüfus arasında okuma yazmanın yayılmasına ilişkin tüzüğünü onaylamaya kararı verdi.²¹⁵ 24 Kasım 1906'da

²¹² YAQUBLU, s. 28.

²¹³ Sevdə SULEYMANOVA, *Azərbaycan Qadınının İctimai- Siyasi Hərəkətdə Yeri və Rolu*, (Bakı :2012), s. 48.

²¹⁴ YAQUBLU, s. 28.

²¹⁵ Zərifə ƏHMƏDOVA, *Nəşri-Maarif Cəmiyyətinin Azərbaycan Təhsilində rolu*, (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/-nesr-maarif-cemiyetinin-azerbaycan-tehsilinde-rolu>, Erişim Tarihi: 10. 02.2023)

yapılan toplantıda Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Memmed Hesən Hacınski başkan vekili, E. E. Emircanov, H. Melikov, M. E. Nezirov teftiş komisiyonu, E. Ağayev, E. İ. Seferov, M. Efendiyev katip seçildi.²¹⁶ Azərbaycan'da özellikle Bakü şəhərində bir təhsil cəmiyyəti olan "Nəşri-maarif" cəmiyyəti, təhsilin Müslümanlar arasında yaygınlaşmasına böyük katkılar sağlamışdır. Bakü vilayətində çox sayda okul açıldı. Açılan bu okulların temel amacı kütləvi cəhəli ortadan kaldırmaktır. Dövlət yanısıra sənaye və ticarət burjuvazisi də bu topluma mali yardımda bulunmuşdur. Maddi yardımda bulunanların çoxu Bakü'nün varlıklı aydınları ilə cəmiyyətin fəhri üzvləriydi: H. Z. Tağıyev, M. Nağıyev, E. Ağayev, Y. Dadaşov və digərləri. Bu cəmiyyət, varlığını sürdürdüyü 8 il boyunca, kəsaldaki Müslüman kütlələr arasında ilmi yaymaq üçün çox çəba harcadi. Bu hayır okulları ağırlıklı olaraq parasız təhsil gören yoxsul və yetim uşaqlardan oluşuyordu.²¹⁷

Toplum, okuryazarlığın və ilköğretimin yayılmasına yardım etməyə odaklandı. Bu çalışmanın həyata keçirilməsi üçün cəmiyyət mövcut okul və mədrəsələrə yardım edilməsini və ya kendi imkanları ilə açılmasını önəmli görmüşdür. Kütüphanə-okuma salonu, pedaqojik kurslar, xalq öğretmenlərinin yetişdirilməsi üçün özəl təhsil qurumları, Azərbaycan'ın ilk sivil toplum quruluşlarının oyunları səhnələməsi, ədəbiyyat axşamları, kendi matbaasını və dərslər kitablarını yayınlaması planlandı. Azərbaycan xalqı arasında populyar hala gələn ilçe okullarında etkili təhsilin öyrətilmədiyini bildirmək lazımdır. Fəaliyyətlərinin başlanğıcında, Rus-Azəri okulları okuryazarlığın yayılmasına bəzərli bir yardım sağlamışdır. Amma yerli xalq onlara güvənmedi. Azərbaycan dilində təhsil səviyyəsinin düşək olması da olumsuz bir rol oynadı.²¹⁸

Cəmiyyətin quruluşundan 5-6 il öncə bircok Müslüman köyündə "okul" isminin anılması bilə xalqın həyəcanlanmasına nədən olmuşdur. Cahil rəhiplər, okul açmayı təklif edənləri vəbalı bir adam gibi reddediyor və okulu şeytan işi görüyordu. Böylə bir zamanda "Nəşri-maarif" cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu dərnek, təhsilin tüm faydalarını insanların zihnində sokmaq və uşaqları okula göndərmə istəğini uyandırmək

²¹⁶ Misir MƏRDANOV, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 1. Baskı, (Bakı: Təhsil nəşriyyat 2011), s. 295.

²¹⁷ Zərifə ƏHMƏDOVA, *Nəşri-Maarif Cəmiyyətinin Azərbaycan Təhsilində Rolü*, (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/-nesr-maarif-cemiyetinin-azerbaycan-tehsilinde-rolu>, Erişim Tarihi: 10.02.2023)

²¹⁸ YAQUBLU, s. 30-31.

için çalıştı.²¹⁹ Böyle bir durumda Bakü'de "Yayın-Eğitim Cemiyeti" tarafından açılan 3 okulun faaliyetleri ilk iki yılda önemli sayılabilir. Şehrin 3 ana merkezinde bulunuyorlardı. İlk okul İçərişəhər'de Hacı Banu camiinin, ikincisi Hacı İmameli camisinde ve üçüncüsü Tezepir camisinin yanında oluşturuldu. Okulların her birini bir sınıftan oluşuyordu.²²⁰ "Neşri-Maarif Cemiyeti" tarafından açılan cami okullarında 7 ila 13 yaş arası çocuklar Azerice ve Rusça dillerinde eğitim gördü. Onlar da "Neşri-Maarif Cemiyeti"nin geliştirdiği programa göre şariat hazırlığı ve habercilik yapıyorlardı. Ders programı şehir okulunun 4. sınıf programına uygundu. Birinci okulda 40, üçüncü okulda 120 öğrenci okudu. Tezepir camiinin yanındaki okulda Azerice eğitim veriliyordu.²²¹ 1907-1912 yılları arasında toplam 15 eğitim kurumu açılmış ve bunların bakımı için 13.640 manat harcanmıştır. Farklı yıllarda cemiyetin Gence, Guba, Göyçay, Astara, Ağdaş, Banke bölgesi, Şuşa, Saratov, Moskova, Türkiye, Romanya'da şubeleri açıldı.²²² Okulların açılmasıyla birlikte toplum öğretmen yetiştirme sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Öğretmen açığını gidermek için Müslüman öğretmenin ruhban okulu "Darül Müallim" programını düzenledi.²²³

4 Mart 1916'da yapılan toplantıda İrevan Müslüman Yardım Cemiyeti'ne yapılacak yardım görüşüldü. Neşri-Maarif cemiyeti, bu eğitim kurumunun daha başarılı bir şekilde çalışmasını sağlamak için 2000 manat tahsis etmiştir. Ağır askeri duruma rağmen dernek fon buldu. Dernek, öğrencilere her yıl 1225 manat burs vermeyi planlıyordu. Burs alan öğrenciler arasında kız okulundan 6 öğrenci, Tiflis Öğretmen Enstitüsünden 2 öğrenci, Moskova ve Petersburg İnşaat Mühendisleri Enstitüsü öğrencileri yer aldı.²²⁴

²¹⁹ Zərifə ƏHMƏDOVA, Nəşri-Maarif Cəmiyyətinin Azərbaycan Təhsilində Rolu, (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/-nesr-maarif-cemiyetinin-azerbaycan-tehsilinde-rolu>, Erişim Tarihi: 10.02.2023)

²²⁰ Məmmədli BABAŞLI, "XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Milli Oyanış və Maarifçilik Hərəkatı", (*Qafqaz Universiteti*), s. 5.

²²¹ YAQUBLU, s. 30-31.

²²² Misir MƏRDANOV, s. 295.

²²³ Məmmədli BABAŞLI, s. 5.

²²⁴ Misir MƏRDANOV, s. 295.

2.2.1.9.b. Nicat Topluluğu

Nicat Topluluğu 9 Mart 1906 yılında Bakü'de zengin iş adamlarının teşebbüsü ile kuruldu. Mehemed Emin Resulzade, Memmedeli bey Selimbeyov, Hesən bey Ağayev, Gasım Gasımov, İsa bey Aşurbeyov, Elimerdan bey Topçubaşov gibi insanları etrafında toplayan cemiyet 1906-1910 yıllarında Gencede "Medreseyi-ruhani", Lenkeranda "Behcet", Ağdaşda "Darülfenn", Şamahıda "Ühüvvet" adında açılan okulların öğretim ücretlerini daim gündemde tutmuştur.²²⁵

Cemiyetin 4. Rus-Tatar okulunda Eli Teregulov'un liderliğinde haftada bir gün olmak üzere üçer saatlik Cuma kursları düzenlendi. Halka açık okuma salonlarında ve "Nicat" tarafından açılan kütüphanelerde de toplu okumalar yapıldı. Bulaşıcı hastalıklar, özellikle veba üzerine dersler veriliyordu.²²⁶ Dernek açılarken üyeler Ejder Bey Aşurbeyov'un Bakü'de M. Muhtarov Caddesi'ndeki evini kiraladılar ve işe başladılar. Dernek başkanlığına Memmedelibey Selimhanov seçildi. Ardından bağış toplama işlemi başlar. H. Z. Tağıyev ve Musa Nağıyev beş bin manat veriyorlar. 9 Mart 1907'de Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Dr. Hesən bey Ağayev seçilmiştir. 12 Kasım'da İran'a gitmesi nedeniyle başkanın yerine Mehemed Emin Resulzade getirilmiştir.²²⁷ Bakü'de Türk ve İslam Kırathanesi ve kütüphanesi bu cemiyet tarafından kurulmuştur. Cemiyetin tiyatro, edebiyat, pedagoji bölümleri çok faaldi. Cemiyetin başkanı olan M. E. Resulzade, halkı etkilemede tiyatronun gücünü bildiği için tiyatroya çok önem göstermiştir.²²⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde "Nicat" cemiyeti, "Neşri-maarif" ile birlikte Azerbaycan halkının yaşamında büyük rol oynamıştır. Azerbaycan'ın kültür

²²⁵ Məhəmməd NƏRİMANOĞLU, Nicat Cəmiyyəti, (<https://www.azerbaijan-news.az/view-167773/nicat-cemiyeti>, Erişim Tarihi:10.02.2023)

²²⁶ Savalan FƏRƏCOV, Nicat Xeyriyyə Cəmiyyətinin Mədəni-Maarif Fəaliyyəti, (<https://medeniyyet.az/page/news/37465/Nicat-xeyriyye-cemiyetinin-medenimaarif-fealiyyeti.html>, Erişim Tarihi:10.02.2023)

²²⁷ YAQUBLU, s. 35-38.

²²⁸ Mesut GÜN, B. / Erdem DAĞISTANLIOĞLU, *Güncel Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (Ankara: Akademisyen Yayıncılık, 2020), s. 76.

merkezi konumunda olmuş, milli ruhun, kültürün canlanması için önemli rol oynamış, milli tiyatro sanatının gelişmesine hizmet etmiştir.²²⁹

2.2.1.9.c. Saadet Topluluğu

1907'den beri Bakü'de faaliyet gösteren, halk eğitiminde ve milli uyanışta önemli rol oynayan Müslüman hayır kurumudur. Cemiyetin kuruluş ve faaliyetlerinde seçkin bir hayırsever ve aydınlatıcı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in büyük rolü olmuştur. "Saadet" in temel amacı insanları eğitmek ve kültürel gelişimlerini sağlamaktır.²³⁰ Merdekan'dan Ahund Elekber başkandır. Ali Bey Hüseyinzade 1910'dan 1916'ya yani Türkiye'ye gelinceye kadar bu okulda müdür olarak çalışmıştır.²³¹ 1907 yılında Lalayev'in iki katlı, 14 odalı küçük bir binasında, faaliyete başlayan medresenin müdürü Fransanın Sorbonna Üniversitesinde okumuş fransız, fars, arap ve türk dillerini mükemmel bilen Mirze Alakber adında biri davet olundu. Müdür dahil medresede 1908-1909-cu tedris ilinde 7, sonraki dövde ise 14 müallim çalışıyordu.²³²

Dernek, eski usul mektep ve medreselerin yeniden inşasına, bunları geliştirmeye, yaygınlaştırmaya, kütüphaneler, okuma salonları açmaya çalışıyordu. 1908 yılında cemiyet tarafından Bakü'de açılan "Saadet" okulunda Ferhat Ağazade, Üzeyir ve Ceyhun Hacıbeyli kardeşler, Ahund Molla Ağa Alizade, Molla Gadir İsmayilzade, Memmed Hanefi Teregulov, Ali Hüseyinov, Kerim Bey Melikov ve diğerleri. Okulun müdürü Ali Bey Hüseyinzade'dir.²³³

"Saadet" yönetimi daha sonra eski Müslüman mezarlığında (şimdi bir göz hastanesi) büyük bir bina inşa etti. Ancak bina bitmeden Birinci Dünya Savaşı başladı. Hükümet apar topar binanın üzerini örttü ve askeri hastaneye çevirdi. Şubelerinden biri Surahanı ile Tatar Sokağı köşesinde, Hacı İmamverdi Camii yakınında bulunan "Nur" adlı okuldu. Yönetim, "Nur" un üzerine ikinci bir kat yaparak çocuklara geniş bir okuma

²²⁹ Yaqub MAHMUDOV, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2. Baskı, (Bakı: Lider Nəşriyyat 2005), s. 272.

²³⁰ MAHMUDOV, s. 336.

²³¹ YAQUBLU, s. 38-39.

²³² BABAŞLI, s.11.

²³³ MAHMUDOV, s. 336.

fırsatı yaratılmıştı. "Saadet"ın ikinci şubesi Aşağı Priyut sokağında Hacı Samed'in binasıydı.²³⁴

2.2.1.9.d. Sefa Topluluğu

Sefa Maarif Cemiyeti, 12 Aralık 1910'da kurulmuştur. Cahangir Zeynalov'un rehberliğinde 1912 yılında cemiyetin tiyatro topluluğu da kurulmuştur.²³⁵ Mart 1909'da "Kaspi" gazetesi, Çemberekend ve eski Müslüman mezarlığında bir cami ve okul binası inşası için bağış toplandığını bildirdi. Caminin inşasını Ejder bey Aşurbeyov üstlenmiştir. Murtuza Muhtarov, okulun inşası için 10.000 manat ayırdı. O okul binası "Sefa" cemiyeti için yapılmıştır. Dernek milli kültür ve eğitimi geliştirmeyi amaç edinmiştir.²³⁶

Topluluğun sadece 50 üyesi vardı. "Safa" üyelik ücreti, bireysel bağışlar ve tiyatro gösterilerinden toplanan paralar hesabına çalışıyordu. Amacı, ihmal edilmiş birçok çocuğu eğitime çekmek, yoksul nüfusa tıbbi yardım sağlamak ve halkın kültürel seviyesini yükseltmekti. Eylül 1912'de Cafer Bünyadzade önderliğinde "Sefa" okulu faaliyete başladı. İlk başta burada 60 çocuk okudu. 1914'te sayıları 160 kişiye ulaştı. Dernek saymanı Kerbelayı Alibala Zerbaliyev kendi imkanlarıyla bir okul binası yaptırdı. Okul öğretmenleri arasında Hüseyin Cavid ve Seyyid Hüseyin de vardı.²³⁷

2.2.1.9.e. Bakü Bahai Topluluğu

Ekim 1909'da Bakü Bahai cemiyetini kurmak için Bakü şehir valisi Musa Nağıyev, Ağakişi Aliyev, Eşref Kerimov, Baba Samedov ve İsmail İbrahimov'a başvuruda bulunuldu. Bahailer, 19. yüzyılın ortalarında İran'da ortaya çıkan dini-kozmopolitanizmin savunucularıdır. Bahailik, bilim ve dini birleştirme ihtiyacını ve özel mülkiyetin korunmasını vurguladı. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da Bahailik bir

²³⁴ YAQUBLU, s. 38-39.

²³⁵ GÜN / DAĞISTANLIOĞLU, s. 81.

²³⁶ YAQUBLU, s. 42.

²³⁷ MAHMUDOV, s. 338.

ölçüde yayıldı. Dernek tüzüğü Ocak 1910'da Bakü dernek ve birliklerinin işleriyle ilgili toplantıda onaylandı.²³⁸

1920'de Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi, Bahai toplumu için zor zamanların başlangıcı oldu. 1922'den itibaren, Bahai dini öğretisini Bolşevik karşıtı ideolojiyle suçlayan makalelerin basında çıkması, ciddi bir zulüm için bir tür işaret haline geldi. 1926'da Bahailere yönelik ilk zulüm kampanyası, İran asıllı Bahailerin Azerbaycan'dan İran'a toplu olarak sürülmesiyle başladı. Cemaatlerde toplantı yapmak ve bağış toplamak yasaktır. Dini yayınlara ve toplantı tutanaklarına el konulur. Bir süre sonra katı yasaklar kaldırılrsa da toplantıların yapılabilmesi için özel devlet izni gerekiyor.²³⁹

Şubat 1910 yılında cemiyet üyelerinin bir toplantısı yapıldı. Şura üyeleri gizli oyla seçildi: M. Nağıyev, , Şeyh Alakber Gorani, A. Karimov, M. Tahirov, A. V. Yagubov, A. Z. Guliyev ve A. M. Nağıyev onursal başkan seçildi. Bahai çocuklarının yetiştirilmesi ve eğitimi için her yıl toplum tarafından fon tahsis edilir, öğrencilerin eğitimi ve ders kitapları karşılanır. Ulusal burjuvazinin temsilcileri Azerbaycan'da kültür ve eğitim topluluklarının oluşturulmasına doğrudan ve aktif olarak katılmışlar. Sonuç olarak, Azerbaycan'ın diğer girişimcilerinin faaliyetinin, dönemin önemli olaylarıyla bağlantılı olarak hayırseverliğin yüksek gelişimine atfedilebileceği belirtilmelidir.²⁴⁰

2.2.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde (1918-1920) Sivil Toplum Kuruluşları

Siyasi ömrü toplam 23 ay olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (ADC) çok taraflı faaliyetlerini anlamak konumuz için önemlidir. Doğudaki ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan, STK'lara ve devletin yürütme organındaki insani ve sivil faaliyetlerine değer veriyor. Şimdi kısaca AHC döneminde STK'nın durumunu inceleyelim. Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan'da çeşitli isimler altında faaliyet

²³⁸ YAQUBLU, s. 43.

²³⁹ Azərbaycan Erkən Bəhai İcmasının Qısa Tarixi, (<https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/bahai-icmasinin-qisa-tarixi>, Erişim Tarihi: 10.02.2023)

²⁴⁰ YAQUBLU, s. 43-44.

gösteren, ancak anlamları itibariyle STK'lara ait olan ve işçi camiasının kendine has özelliklerini taşıyan hayır kurumları benzersiz bir rol oynamıştır.²⁴¹

Bu Azerbaycan'a has bir durum değil. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk işçi cemiyeti olarak tanınan Osmanlı İşçi Cemiyeti, bazı aydınların yakından takip ettiği bir toplum olarak ortaya çıkmıştır. 1871 yılında İstanbul'da kurulan dernek, aydınlar tarafından desteklendiği ve işsizlere iş bulmayı ve yoksul işçilere yardım etmeyi amaçladığı için bir işçi derneği yerine hayır kurumu statüsündedir.²⁴²

Azerbaycan'da kurulan bu kurumlar statülerine göre hukuki öneme sahip olup, faaliyetlerinde halkımızın karşılıklı yardımlaşma uygulamasını sürdüren kamu kurumları haline gelmektedir. Ancak, Azerbaycan'da kurulan diğer hayır kurumlarının yardımlarından farklı olarak, Azerbaycan'da yasal olarak kayıtlı hayır kurumları, yani yasal belgelerle resmileştirilen ve devlet kurumları tarafından onaylanan tüzüklere göre faaliyet gösteren hayır kurumları önemli konulara değinmiştir. İnsanların belirli bir çevredeki ekonomik sorunları, daha geniş sosyal özelliklere sahip bir sisteme dönüştürülerek hukuk sistemi haline gelmektedir.²⁴³

Sovyet Birliği Bakü petrollerini şiddetle sömürmüştür. Doğal kaynakların sömürge döneminde uzun vadeli kullanılması halkın istikbalini kötü yönde etkiler. Kuzey Azerbaycan'ı hammadde deposuna dönüştürmesi Rus sisteminin en iğrenç uygulamalarından birisiydi. Bundan başka, başta petrol üretimi olmak üzere diğer sanayi alanlarına da Türk burjuvazisinin girişimini kısıtlamıştı. Petrol sanayisinin hızlı gelişmesinin olumsuz yönü yabancı sermaye ve yabancı nüfusun Bakü'ye akışını hızlandırmasıydı. Petrol sanayisinin gelişimi ile beraber kapitalizmde hızla gelişmiştir. Bu gelişme Türk iş adamları ve milli burjuvazinin büyümesine sebebi olmuştur.

²⁴¹ В.А МАЛЫЦЕВ, Основы политологии, (Moskova: 1997), s. 347.

²⁴² Erdinç YAZICI, *Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Harekatı*, (Ankara: İlke-Emek Yayınları, 2004), s. 84.

²⁴³ Ceyhun HÜSEYNOV, *"Azerbaycan'da Sosyal Yardım Alanında Faaliyet Gösteren Sivil Toplum Örgütlerinin Profili Ve Verdiği Yardımların Değerlendirilmesi"*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Anabilim Dalı, 2014), s. 25.

Sömürge döneminde gelişen işletme ve fabrikalar cumhuriyet kurulan zaman milli ekonominin altyapısını oluşturmak açısından önemli olanak sağlamıştır.²⁴⁴

Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan'da çeşitli isimler altında faaliyet gösteren ancak esas olarak STK'lar, işçi camiasının kendine has özelliklerine sahip hayır kurumları benzersiz bir rol oynamıştır.²⁴⁵

Azerbaycan'da kurulan bu kurumlar statülerine göre hukuki öneme sahip olup, faaliyetlerinde halkımızın karşılıklı yardımlaşma uygulamasını sürdüren kamu kurumları haline gelmektedir. Ancak, Azerbaycan'da kurulan diğer hayır kurumlarının yardımlarından farklı olarak, Azerbaycan'da yasal olarak kayıtlı hayır kurumları, yani yasal belgelerle resmileştirilen ve devlet kurumları tarafından onaylanan tüzüklere göre faaliyet gösteren hayır kurumları önemli konulara değinmiştir. İnsanların belirli bir çevredeki ekonomik sorunları, daha geniş sosyal özelliklere sahip bir sisteme dönüştürülerek hukuk sistemi haline gelmiştir.²⁴⁶

2.2.2.1. Bakü Müslüman Yardımseverler Derneği

Hayat gazetesinin 25 Kasım 1905 tarihli 107. sayısında Cemiyeti Hayriye Binası adlı makalesinde Azerbaycan'da ilk hayırseverlik cemiyetinin yaranma tarihi açıklanıyor. Makalede şöyle yazıyor: 1871 yılında ben bizim müslümanlar için bir cemiyeti-hayriye nizamnamesi yazdım ve bir kaç adamlara imza attırıp, onaylattım. Ama bu çağrıya başvuruyu imzalayanların bile gelmediğini söylüyor. Tüzüğün altıncı maddesinde derneğin amacının yetim ve muhtaç çocuklara eğitim vermek olduğu gösterilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁴ Ali ASKER, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri", (Yeni Türkiye, sayı: 75, 2015), s. 524.

²⁴⁵ МАЛЫЦЕВ, s. 347.

²⁴⁶ YAZICI, s. 85.

²⁴⁷ R. AĞAYEV, *Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkatı və Həsən bəy Zərdabi*, (Kaspi 2011), s.12.

Baku`de rusların hayriye cemiyeti 1875, ermenilerin hayriye cemiyeti 1899 yılında kurulmuştur. Ermeni ver gürcülerin kendi mektepleri, matbaaları, hayır cemiyetleri olduğu halde, Azerbaycanlılar bunlardan mahrum kalmışlardı.²⁴⁸

Zerdabi'nin bir yardım cemiyeti kurma girişimi hükümet daireleri tarafından yasal olarak onaylansa da, nüfus arasında herkes görmezden geldi. Bunun üzerine Hasan Bey, Bakü'nün din adamı Molla Cevad Ahund'dan şehrin ileri gelenlerini evine davet etmesini ve cemiyetin işleyişine yardımcı olmasını ister. Molla Cevad Hasan beyin söylediğinin aynısını yapıyor. Ancak yine bir ilerleyiş elde edemiyorlar. Daha sonra bir hayır cemiyeti oluşturma mücadelesini sürdüren Hasan Bey, 20. yüzyılın başlarında bu konuya tekrar dönmüş ve bu kez "Bakü Müslüman Hayır Kurumu"nun tüzüğünü Rusça ve Azerice yazıp Kafkas Genel Valiliği`ne sunmuştur.²⁴⁹

Tüzük, Kafkasya Genel Valisi Kont Voronsov-Daşkov tarafından 10 Ekim 1905'te Tiflis'te onaylandı. Derneğin ilk toplantısında 11 kişilik yönetim kurulu seçildi. Derneğin yönetim kurulu "İsmailiyye" binasında (hazırda Milli Elmler Akademiyası Reyaset Heyetinin İstiglaliyyet küçesindeki binası) bulunmaktaydı ve tüm etkinlikler bu binada gerçekleştiriliyordu. Cemiyet, ağırlıklı olarak Bakü ve çevresinde faaliyet gösteriyordu. Birinci Dünya Savaşı (1914-18) döneminde tüzüğünde bazı değişiklikler yaparak daha geniş faaliyete başladı. Esir Türk askerlerine, yetim çocuklara yardım etmiştir.²⁵⁰

Derneğin ilk toplantısında yönetim kurulunun 11 kişiden oluştuğu arşiv belgelerinden bilinmektedir. Divan başkanlığına Hacı Zeynalabdin Tağıyev, milletvekilliğine İsrail Hacıyev, saymanlığa Hacı Mustafayev, katipliğe Ahmed Bey Ağayev seçildi. Bakü valisi M.N. Nakaşidze'nin eşi Adelanda Lvovna Nakaşidze, derneğin onursal başkanı seçildi. H.Z. Tağıyev'in eşi Sofiya Tağıyeva da kurulun onursal üyeleri arasında yer aldı. Böylece Azerbaycan'da ilk Müslüman hayır kurumu faaliyete başladı. Derneğin finansmanı ağırlıklı olarak H.Z. Tağıyev ve diğer Bakü milyonerlerine düştü.²⁵¹

²⁴⁸ MAHMUDOV, s. 234.

²⁴⁹ AĞAYEV, s.12.

²⁵⁰ MAHMUDOV, 1 cild, s. 249.

²⁵¹ AĞAYEV, s. 12.

Savaşın zor zamanlarında Türkiye'nin Kars ve Erzurum bölgelerinden getirilen 26 kız çocuğu Bakü'de bir anaokuluna yerleştirildi. Savaş sırasında Erzurum, Erzincan, Trabzon, Rize ve diğer Anadolu illerinde Rus Kazakları ve Ermeni Gönüllüleri korumasız Türkleri acımasızca katlettiler. Böyle çalkantılı günlerde, Topçubaşov'un gözetimindeki ajans, Türklere karşı vahşetlerin sona ermesini talep etmek için Rus çarıyla konuşmak için Tiflis'e bir heyet gönderdi. Ancak Rus çarının vekili, talebi siyasi bir mesele olarak gördü. Bu aynı zamanda Azerbaycan'da kurulan ilk STK'ların da zaman zaman siyasi dayanışma isteklerini gösterdiğini doğrulamaktadır. Bu nedenle, Savaş Beyleri Afet ve Yardım Şubesi ile Kars ve Erzurum illerinde temsilcilikler açılmıştır.²⁵²

Bakü Müslüman Yardımseverlik Derneği'nin faaliyetleri, dönemin siyasi ve ekonomik iklimi hakkında birçok bilgiyi yorumlamamıza olanak sağlıyor. Arşiv belgelerinin ve çeşitli yazılı belgelerin bilimsel analizi, Bakü Müslüman Yardım Derneği'nin Azerbaycan'ın kendine özgü tarihsel bağlamında, halkımızın öz bilincinin oluşumunda benzersiz bir role sahip STK'ların kurulmasını güçlü bir şekilde desteklediğini göstermektedir. Bunlar, daha sonra demokratik milliyetçiliğimizi inşa etmenin eşsiz örneğini oluşturan halkımızın zengin maneviyatına dayanan sosyal ve politik değerlerdir. Bu STK geleneği daha sonra ilk Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde gelişmiştir.²⁵³

2.2.2.2. Bakü Ticaret Sanayi Birliği

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin ilk bakanlıklarından biridir. Memmed Yusif Ceferov, ilk ticaret ve sanayi bakanı olarak atandı.²⁵⁴ Bakü Sanayi ve Ticaret Federasyonu Mart 1918'de kuruldu. Aynı yıl, Birlik Konseyi seçimine hazırlanmak için bir komite kuruldu. Ancak Birlik, 1918'deki “Kanlı Yürüyüş” olaylarıyla ilgili faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı.²⁵⁵ Azerbaycan Milli Şurası ve Cumhuriyet Hükümeti'nin Gence'ye taşınmasının ardından 17 Haziran'da Feteli Han

²⁵² Hasan Bey ZERDABİ, *Bürokrasi ve İtibarlık/Seçilmiş Eserleri ve Mektupları*, (Bakü: 1963), s. 459.

²⁵³ YAZICI, s. 85.

²⁵⁴ MAHMUDOV, s. 401.

²⁵⁵ S. SEFEROV, *Bağımsızlık ve Ekonomi*, (Bakü: Azərneşir,2001), s. 164.

Hoyski'nin düzenlediği 2. hükümet kabinesinde Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak Ağa bey Aşurov atandı. Hükümetin Bakü'ye taşınmasının ardından 6 Ekim'de 2. hükümet kabinesindeki değişiklikler sırasında Ticaret ve Sanayi bakanlık görevi Behbud Han Cavanşir'e verildi. F. H. Hoyski'nin düzenlediği 3. hükümet kabinesinde Ticaret ve Sanayi Bakanı olarak Mirza Asadullayev atandı. 14 Nisan 1919'da Nasib bey Yusifbeylinin düzenlediği 4. hükümet kabinesinde ticaret ve sanayi bakanlığı görevine Ağa Aminov getirildi. N. Yusifbeylinin başkanlığında 5. hükümet kabinesinde ticaret, sanayi ve gıda bakanı ilk olarak Hudadat bey Melik-Aslanov ardından Memmed Hasan Hacinski olmuştur.²⁵⁶

Birliğin faaliyetlerinin ilginç bir noktası, 1919 yılı Ekim ayı ortalarında yaptıkları toplantıda Azerbaycan ile İran arasında bir sözleşme projesi üzerinde yapılan müzakerelerdir. Azerbaycan da Uluslararası Posta Birliği'ne üye olmadığı için posta ve telgraf ilişkilerinden uzaktır. Bu, uluslararası ticaretin ritmini bozmuştur.²⁵⁷

2.2.2.3. Bolşeviklerin Oluşturduğu İşçi Sendikaları

23 aydan fazla olmayan bir siyasi ömrü olan AHC'nin dağılmasının ardından diğer STK'lar gibi köy birliğinin faaliyetlerine son verildi. Bolşeviklerin KMT hareketi döneminde de hakimiyet mücadelesini sürdürdüğü ve tereddütsüz çaba sarf ettiği görülmektedir. Yeni ortamda, yani AHC döneminde³, sendikalara kitleleri yabancı gaspçılara (yazar Türklerin saldırılarından bahsediyor) ve Müsavatçılara karşı harekete geçirme talimatı vermiştir.²⁵⁸

Gönüllü bir ilke olmaktan çok, Bolşeviklerin o sırada kurdukları koalisyon, Müsavat hükümetinin daha fazlasını devirmek için çalıştıkları için tamamen siyasiydi. Ekonomik krizin yarattığı kaostan yararlanan Bolşevik liderler, kendi inisiyatifleriyle kurdukları fabrikalar ve sanayi konseyleri aracılığıyla kitleleri onların ana emellerini koruduğuna inandırmaya çalıştılar.²⁵⁹

²⁵⁶ MAHMUDOV, s. 401.

²⁵⁷ SEFEROV, s. 166.

²⁵⁸ ZERDABİ, s. 459.

²⁵⁹ SEFEROV, s. 168.

Sendika, kurum olarak bir STK kriterlerini karşılamamaktadır. Genel olarak konuşursak, sendikalar Sovyet dönemi boyunca bağımsız değillerdi, tek parti politikasına hizmet ettiler. Örneğin 24-27 Aralık 1918 grevine katılanlar “sendikaların yasallaşması” çağrısında bulunsalar da Bolşeviklerde ısrar etmişlerdir. Bolşeviklerin inisiyatifiyle 1918 sonunda kurulan İşçi Kongresi, Mart 1919'dan itibaren fiilen Bakü işçi sınıfının siyasi organına dönüştürüldü. AHC yönetimi sırasında, hükümetin oluşturmaya çalıştığı koalisyona karşı Bolşevik mücadelesi oldukça şiddetli ve amansızdı. Bolşevikler özellikle ulusal birliklerin kurulmasını engellediler.²⁶⁰

AHC hükümetinin girişimiyle kurulmaya çalışılan ve silahlandırılan “Türk İşçi Konferansı”nı Bolşevikler memnuniyetle karşıladı. AHC'nin ekonomik reformlarını engelleyen, tabiri caizse “hareket halinde” 28 yerel sendika var. Genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm sosyal ve politik önlemlerinin, çok zor bir halk ayaklanması döneminde uygulandığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Bir yanda Rusya (şimdi Sovyet Rusya) Kafkasya'da kendi jeopolitik ideolojisinden, Azerbaycan petrolüne olan ihtiyaçtan, diğer yanda Batılı ülkelerin, özellikle de ABD'nin bölgedeki çıkarlarından uzak değildir. Bu, genç Azerbaycan Cumhuriyeti'ni büyük tartışmalarla yüzleşmeye zorlayacaktır.²⁶¹

2.2.3. Sovyet Dönemi

28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti sadece 23 ay ayakta kaldı. Bu cumhuriyeti tanımayan Sovyet Rusyası, Güney Kafkasya'da büyük nüfusa sahip Azerbaycan hükümetine baskı yapmış ve farklı yollarla iç düzeni bozmaya çalışmıştır.²⁶²

Ekonominin kötüye gitmesiyle birlikte Eylül 1917'de Rusya'da, halk büyük ekonomik sıkıntılar yaşamaktaydı. İktidar kavgası yaşanması nedeniyle halk daha fazla ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamıştı. Ekonomik sıkıntıların yaşandığı bu yıllarda, 800 fabrika kapanmış ve bu fabrikalarda çalışan 170.000'e yakın işçi işsiz kalmıştı. Bu

²⁶⁰ ZERDABİ, s. 460.

²⁶¹ SEFEROV, s. 168.

²⁶² Mais ƏMRAHOV, “1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı”, *(Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, cilt:9, sayı: 3, 2022)*, s.795.

nedenle arlık Rusya verimsiz toprakları kyllre para karşılığında satmaya başlamış ve bu satışın sadece toprak kullanım hakkını kapsadığını belirterek mülkiyet hakkının verilmediğini belirtmiştir. Bu şekilde kendi halkını sömürmeye başlamıştır.²⁶³ 1919 yılının başlarında Bolşevikler Bakü’de RKP ve Bakü İşçi Kongresi adında sosyalist teşkilat kurdulardır. Daha sonra RKP’nin VIII. Rusya Kongresi’nde “komünist teşkilatların, alt birimler olarak feshedilip RKP’ye katılmaları” kararı alınmıştır. 11 şubat 1920’de Bak’de kongre düzenlenmiş ve AKP’nin kurulduğu ilan edilmiştir. 1919 yılının sonlarına doğru Azerbaycan yönetimini elinde tutan milli gler otoritesini kaybetmeye başlamıştır. Ekonomik ve siyasi sorunlar yaşaması nedeniyle hükümet kendi içerisinde de sorunlar meydana gelmeye başlamıştı.²⁶⁴

Lenin, 17 Mart 1920’de Kafkas cephesinde askeri-devrimci konseyine Bakü’nn alınması hakkında özel talimat vermişti. 22 Nisan’da Bakü’de ve 25 Nisan’da Port-Petrovsk’ta (Mahagala) 11. Kızıl Ordu Komutanlığı, Rus Komünist (Bolşevik) Partisi Kafkas Toprak Komitesi ve Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Parti temsilcileri toplantı yaparak, darbe planını ayrıntılı olarak tartıştılar. Bu plan, 27 Nisan’da 11. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girmesini belirlemişti. AKP liderliği, darbe planının uygulanma zamanının geldiğine karar vermişti. 25 Nisan’da tüm parti komiteleri askeri komuta altına alınarak, emre uymayanlara ölüm cezası verileceğini bildirmişti.²⁶⁵

Parlamentoya, iktidarın 24 saat içinde devredilmesi için bir ltimat verilmışti. Ülkede kan dökülmemesi ve halkın zarar görmemesi için 27 Nisan gece yarısı iktidarın Bolşeviklere devredileceği kabul edildi. Böylece Azerbaycan’ın Bağımsızlık mücadelesinin I. Dönemi yaklaşık 23 aylık bir sreden sonra sona ermiştir.²⁶⁶

Bu dönemde ‘ana dilden koparma’ politikaları planlanmıştır. Bu politikalar hala türk dünyasının en büyük probleimidir. İsmail Gaspıralı dilde birlik anlayışını ne sürmüştü. Sovyet rejimi ise türklerin dilde birlik anlayışı çerçevesinde hareket

²⁶³ Ali OKUMUş, “Sovyetler Birliği Dönemi Azerbaycan Halk Hikâyeleri zerine Bir İnceleme”, (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, 2018), s. 6.

²⁶⁴ Ceyhun MECİDOV, “Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilim Ana Bilim Dalı, 2008), s. 107.

²⁶⁵ MAHMUDOV, s. 45-46.

²⁶⁶ Ali OKUMUş, s. 6.

etmelerinden dolayı birbirlerini anlamasından çok rahatsızdı. İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik anlayışı engellemek istedi.²⁶⁷ Sovyet rejimi bu duruma çözüm olarak Kiril alfabesine başvurmuştur. 11 Mayıs 1939 tarihinde Kiril alfabesine geçilerek, bu alfabenin her bölgeye farklı bir şekilde tasarlanmasını sağlamıştır. 1940 yılında Azerbaycan resmi olarak Kiril alfabesine geçiş yapmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren Azerbaycan'da türkçü ve milliyetçi düşünceleri dile getirenler “pantürkçü” ve “halk düşmanı” olmakla suçlanmaya başlamışlardır. Bu düşüncelere sahip olan kişilerin suçlarına yaptırım olarak hapis, sürgün ve hatta ölüm cezası verilmiştir. Bu cezalara çarptırılan türkçülüğün son savunucuları da 1937'de “büyük terörün” kurbanı olmuşlardır. H. Cavid, A. Cevat, Y. Çemenzeminli ve T. Şahbazi bu dönemde kurban edilenlerden sadece bir kaçıdır.²⁶⁸

Sovyetler Birliği'nde uygulanan asimilasyon politikası sebebiyle pek çok etnik grup üyeleri kimliklerini değiştirerek kendilerini Rus olarak adlandırmışlardır.²⁶⁹ 1936 yılında nüfus kimliklerinde “Azerbaycan Türkü” değil, “Azerbaycanlı” yazılmasıyla birlikte eski kimliklerini değiştirme zorunluluğu getirilmiştir.²⁷⁰

Sovyet döneminde diğer dinler gibi İslam dini de geçmişin kalıntısı olarak öne sürülmüştür. Dini kurumlara ve camilere gidilmemesi için halka baskılar uygulanmıştır. Kanunlarda yer alan din ve vicdan hürriyeti hakkındaki fikir ve prensipleri güç ve zor kullanarak bozmaya çalışılmıştır. Halk uzun yıllar dini duygularını kalplerinde yaşamak zorunda kalmışlardır.²⁷¹

1923 yılında dinler aleyhine Allahsızlar Birliğinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu birlikler, kendilerine insanları çekerek onları dinden uzaklaştırmaya çalışmışlardır. 1931 yılına gelindiğinde “Allahsızlar Kulübü” ile “Mübariz Allahsızlar İttifakı”

²⁶⁷ Hasan ŞAHİN, *Azerbaycan'da Toplumsal/Siyasal Değişim ve Dönüşüm*, (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2020), s. 25.

²⁶⁸ Refik TURAN, “Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, *(Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2018)*, s. 439-441.

²⁶⁹ Merve Suna ÖZEL, “Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları”, *(Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 4, sayı: 2, 2014)*, s. 111.

²⁷⁰ İsmail MEHMETOV, *Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), s. 545.

²⁷¹ Abdulvahap TAŞTAN, *Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma*, (Kayseri: 2003), s. 16.

grubunun 70.000'e yakın üyesi olmuştur.²⁷² 1920 yılından itibaren dini okullar ortadan kaldırılmıştır. 1920 yılında camileri kapatma kampanyası başlatılmış ve bu durum İkinci Dünya Savaşı'nı kaybetme tehlikesi ortaya çıkana kadar devam etmiştir. 1941 yılında camilerin %75'i kapatılmış; kapatılan camiler kulüp, sinema, kolhoz binası, medeniyet evi gibi kullanılmış, bir kısmı da sökülüp inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.²⁷³

1920'lerde Azerbaycan'da aydınların tiyatrodaki etkili oldukları görülmektedir. 1915-1916 yılları arasında Babayi-Emir ve Molla Nasreddin dergilerinde çok sayıda şiiri bulunan Cafer Cabbarlı, dramaturg, rejisör, yazar kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Cabbarlı Sosyalist gerçekçiliğin Azerbaycan'daki kurucusu kabul edilir. Sahne sanatlarının ve tiyatroların toplum hayatına uyum sağlaması için çalışmıştır. Bakü Tiyatro okulu 1923 yılında kurulmuştur. Bu okul sanatsal çalışmalar açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 13 Kasım 1921'de kurulan Tenkit-Tebliğ tiyatrosu Azerbaycan'la birlikte yakın ülkelerde de faaliyet gösteren halk tiyatrosu olmuştur.²⁷⁴

Sovyet döneminde Azerbaycan halkı bağımsız olarak hiçbir şey sergileyememiş ve her ne kadar ayaklanmalar ve türkçü fikirler ortaya atılsa da bunlar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Stalin döneminde dil ve eğitim kültür açısından derin yaralar açılmış, Hruşev döneminde ise daha serbest bir yönetim izlenmiştir. Son dönemlerde ise bağımsızlık kendini göstermiş ve liberal politikalara gidilmeye başlanmıştır.²⁷⁵

2.2.4. Bağımsızlık Sonrası Dönem

Sovyet döneminde Azerbaycan'da yardım ve dini kurumlardan başka bağımsız derneklerin kurulması yasaktır. Hükümet kurumların, sendikaların, kadınların ve gençlerin sorunlarına çözüm bulmak için sendikaları organize ve finanse etmiştir. Aslında uluslararası standartlara göre kurulan ve işletilen STK'lar ancak Azerbaycan

²⁷² OKUMUŞ, s. 44.

²⁷³ Asaf GANBAROV, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", (KTÜİFD 4, sayı 1, 2017), s. 103.

²⁷⁴ Elif KOÇ, "Sovyet Dönemi Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme", (SELÇUKTÜRKİYAT, Sayı: 54, 2022), s. 337.

²⁷⁵ ŞAHİN, s. 31.

bağımsızlığını kazandıktan sonra kurulmuştur.²⁷⁶ 1988 yılında Azərbaycan'da Dağlık Karabağ çevresinde başlayan çatışma, kitlesel aktivizmin gelişmesine zemin hazırlamıştır. 16 Temmuz 1989'da Azərbaycan Halk Cephəsi Bakü'de kurucu konferans çağırdı. Konferans AHC'ni yarattı, tüzük ve kararnameyi kabul ederek, Yönetim Kurulunu seçti. Yönetim Kurulu Ebülfez Elçibey'i AHC temsilcisi seçti. 5 Ekim 1989'da Azərbaycan SSC Bakanlar Kurulu resmi olarak AHC'yi tescil etti. Artık 300 bin kişiye kadar üyesi vardı. AHC'nin basın organı "Azatlık" gazetesi 4 Aralık 1989'da yayına başladı.²⁷⁷ M. Gorbaçov'un Azərbaycan karşıtı politikası 1988'de özgürlük hareketına ivme verdi ve 20 Ocak 1990 katliamına da yol açtı. Dağlık Karabağ olaylarının yeni başladığı zamanlarda ülkenin siyasi liderleri tarafından zamanında gerekli önlemler yapılsaydı gerilim bu seviyeye gelmeyecek ve en önemlisi de 20 Ocak 1990 gecesi hiç yaşanmayacaktı.²⁷⁸

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sendikalar mücadele etse de vatandaşları birleştiren kurumlarda yardım ve kültür merkezleri kuruldu. 1990'larda halkın katılımının daha fazla olduğu bu tür kamu kurumlarından biri de Karabağ Halkına Yardım Komitesi idi. Komitenin temel amacı Dağlık Karabağ halkına maddi yardım sağlamaktı. Bu dönemde Azərbaycan'da basın özgürlüğünün temellerini atan "Azerbaycan" gazetesi, kamuoyundan farklı bir fikir yaratmak için büyük çaba sarf etmiştir.²⁷⁹

1992 yılında Kamu Sendikaları yasasının çıkması ve ardından sosyo-ekonomik durumun bozulması, bir anlamda kamu sendikalarının kurulmasını hızlandırdı. Sosyal korumaya ihtiyacı olanlara hukuki ve mali yardım sağlayabilecek yeni kuruluşlar oluşmaya başladı. Yurttaş yasalarının çiğnenmesiyle birlikte hükümet, uluslararası sahnede ülkedeki insan hakları ihlalleri ve olumsuz durumlarla ilgili bilgilerin yayınlanmasını engelleme çabalarını hızlandırdı.²⁸⁰ Amacı insan haklarını korumak olan

²⁷⁶ Əvəz HƏSƏNOV, *Sivil Toplum Kuruluşları İçin Bilgi Rehberi*, (Bakü: Respublika Yayınevi, 2004), s. 59.

²⁷⁷ Qəzənfər RƏCƏBLİ, *Azərbaycan Tarixi Oçerklər*, (Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2003), s. 459.

²⁷⁸ Yaqub MAHMUDOV, "Müstəqillik Yollarında" *Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu*, (Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2016), s.64.

²⁷⁹ HƏSƏNOV, s. 60.

²⁸⁰ Ramiz MEHDİYEV, *Azərbaycan 1991-2001*, (Bakı: Nur Nəşriyyat, 2001), s. 136.

ve insan haklarının korunmasında önemli rol oynayan İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (İHYK) 1993 yılında kuruldu.²⁸¹

Bugün Azerbaycan'daki STK'ların tam sayısını belirlemek zordur. Adalet Bakanlığı'nın tesciline koyduğu engeller nedeniyle tescil henüz oluşturulmamıştır. Bugün ülkemizde kayıtlı 1500'den fazla STK olabilir ve bunlardan sadece 225 veya 250'si Cumhuriyet genelinde faaliyet göstermektedir. Egemenlik kazandıktan sonra 1991-1994 yılları arasında STK'ların kuruluş sayısı çok hızlı artmasına rağmen 1995-1997 yılları arasında bu oranın düştüğü gözlemlenmiştir. 1998 yılından itibaren STK'ların oluşumu yeniden ortaya çıkmıştır.²⁸²

Gençlik Örgütleri Ulusal Konseyi'nin 1996 yılında gençlik örgütlerinin birliği ve sorunlarının tartışılması konusunda deneyim kazanmak amacıyla kurulduğunu da belirtmek gerekir. Meclisin ilk günlerinde, saflarında 20 kadar gençlik örgütü vardı. Kurum, uluslararası ilişkiler ve gençlik kurumları ile ülkeler arasındaki ilişki kurma konusunda iyi şanslar elde etti. Şu anda Ulusal Konsey Avrupa Gençlik Forumu'nun tam akredite üyesidir ve kurumun birçok alt biriminde yer almaktadır.²⁸³

STK'ların ortak faaliyetleriyle oluşturulan Ulusal STK Forumu da bir diğer önemli kurum haline geldi. 1998'de böyle bir organizasyonun kurulması için tartışmalar başladı ve 1999'da 150 kuruluşun katılımıyla Forum kuruldu. Forum, her ay üst düzey STK'ları faaliyetlerini koordine etmek ve devlet kurumlarıyla işbirliğinin önünü açmak için bir araya getiriyor. Forumun şubeleri Cumhuriyetin 5 bölgesinde faaliyet göstermektedir. Forum'un çabaları sayesinde, STK'lar Azerbaycan Cumhuriyeti "STK'lar (Halk Dernekleri ve Fonlar) Hakkında" Yasasının müzakerelerine aktif olarak katıldılar.²⁸⁴

²⁸¹ Tacettin ÇALIK, "Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları ile İlişkisi", *(İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 2, özel sayı, 2015)*, s. 1118.

²⁸² HƏSƏNOV, s. 62.

²⁸³ MEHDİYEV, s. 137.

²⁸⁴ Sadiq QURBANOV, *Siyasi Tarix*, (Bakı: Azərnəşir, 1998), s. 17.

2.3. Azerbaycan'da STK'lar ile İlgili Mevzuat

Bu bölümde Azerbaycan'da STK'ları Anayasa, kanun ve diğer düzenlemelere göre inceleyerek sivil toplum kuruluşlarının yasal yapısına değinilecektir.

2.3.1. Anayasa

1995 Anayasası, Azerbaycan'da sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine genel bir güvence sağlamaktadır.²⁸⁵ Serbest toplanmak ve birleşmek özgürlüğünü içeren Anayasa'nın 58. maddesine göre;

Herkesin başkalarıyla birlikte örgütlenme hakkı vardır. Herkes istenilen örgütü, ayrıca siyasi partiyi, sendika ve diğer toplumsal örgütleri kurma veya mevcut bir örgüte katılma hakkına sahiptir. Bütün örgütlerin serbestçe faaliyet göstermeleri güvence altına alınır. Kimse herhangi bir örgüte katılmaya veya onun üyeliğinde kalmaya zorlanamaz. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının tamamında veya herhangi bir bölgesinde yasal devlet hakimiyetini zorla devirme amacı güden örgütler yasaktır. Anayasa ve kanunları ihlal eden örgütlerin faaliyetlerine ancak mahkeme kararı ile son verilir.²⁸⁶

Anayasa'nın bu maddesiyle birlikte örgütlenme hakkı ve bir örgüte katılma hakkı garanti altına alınmıştır. Bununla birlikte kurulmuş olan örgütün yapacağı faaliyetler güvence altına alınırken, devleti devirme amacıyla yapılacak olan faaliyetler yasaklanarak bu tür faaliyetleri olan örgütün ancak mahkeme yoluyla kapatılacağı belirtilmiştir.

2.3.2. Kanun

Azerbaycan'da STK'ların tesis edilmesine yönelik hükümler ve faaliyetlerini düzenleyen Sivil Toplum Kuruluşları (Kamu Dernekleri Ve Vakıflar) Hakkında Kanun 13 Haziran 2000 tarihinde kabul edilmiştir. Ulusal Tüzel Kişiler Sicili Hakkında Kanun 12 Nisan 2004'te kabul edilmiştir. Bu kanunlar STK'ların kurulması, devlete kaydolması ve nasıl kapatılacağını düzenleyen kanunlardır. Ayrıca STK'lara üye olacak bireylerin haklarını da düzenlemektedir.

²⁸⁵ Aqıl, Qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyəti institutları kimi, (<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/mart/356069.htm>, Erişim Tarihi: 12.02.2023)

²⁸⁶ Alesker ALESKERLİ, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, (<https://www.anayasa.gen.tr/azerbayc-an-aleskerli.htm>, Erişim Tarihi: 12.02.2023)

Sivil Toplum Kuruluşları (Kamu Dernekleri Ve Vakıflar) Hakkında Kanun 1. maddesine göre;

Kamu dernek ve vakıfları, ayrıca yabancı ülkelerin sivil toplum kuruluşlarının şube ve temsilciliklerinin kurulması ve işletilmesi ile ilgili ilişkileri düzenler. Bu Kanunda “sivil toplum kuruluşu” anlayışına göre dernek ve vakıfları da yer almaktadır. Bu Kanun, sivil toplum kuruluşlarının tüzel kişilik olarak kurulmasını, faaliyetini, yeniden yapılanma ve feshedilmesini, yönetimini, devlet makamlarıyla ilişkilerini belirler. Bu Kanun siyasi partiler, sendikalar, dini dernekler ve yerel yönetimlere, yanı sıra bu kurumlara ait görevlerin yerine getirilmesi için yaratılan kurumlara ve diğer yasalarca düzenlenen yerleşik kurumlara ve diğer kar amacı gütmeyen kuruluşlar için geçerlidir.²⁸⁷

1997 yılında Azerbaycan ile Birleşmiş Milletlerin düzenlediği Kalkınma Programı sonrasında STK'lar kurulmaya başladı. 1999 yılında Azerbaycan Ulusal STK Forumu'nun kurulmasıyla bu çalışmalar daha da canlandı.²⁸⁸ 2000 yılında “Sivil Toplum Kuruluşları Hakkında Kanun” kabul edildi. Bu kanun STK'ların faaliyetlerini düzenleyen ilk kanun olmuştur. Bu kanun STK'ların kurulmasından başlayarak, onların hükümet yetkilileri ile ilişkilerine kadar, meydana gelebilecek birçok sorunları çözmeye çalışmaktadır. Kanun ayrıca, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri, yeniden örgütlenmesi, kapatılması kurallarını ve yönetilmesinin temel ilkelerini düzenlemektedir.²⁸⁹

Bu Kanun'un 2. maddesinde, kamu dernekleri ve vakıfları tanımlamış, kurulacak olan STK'ların Azerbaycan Medeni Kanunu'na uygun bir şekilde kurulması gerektiğini belirtmiş ve bu STK'ların Azerbaycan devletinin Anayasa ve kanunlarının yasaklamamış olduğu amaçlarla kurulması gerektiğine hüküm vermiştir. Ayrıca devletin bütünlüğüne ve kamu düzenini bozacak, toplumsal ayrıştırma çıkaracak, toprak bütünlüğüne yönelik kötü faaliyetlerde bulunacak olan tüm STK'ların bu amaçları dolayısıyla açılmasına izin verilmeyeceğine yönelik hüküm verilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁷ Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Ümumi Müddəalar, I fəsil, (<http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/QHT-I%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi : 12.02.2023)

²⁸⁸ Ümumi Məlumat, (<https://azerbaijan.az/related-information/231>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

²⁸⁹ Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://e-qanun.gov.az/framework/511>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

²⁹⁰ ERYİĞİT / İbrahim RUSTAMLİ, s. 108.

Bu kanunun 3. maddesine göre, STK`ların adı ve kurulacağı yer düzenlenmiştir. Ayrıca adı değişen STK`ların devlete 7 gün içinde yazılı bir şekilde bildirilmesi gerektiği hükmedilmiştir.(QHT md.3)

2.3.2.1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Tesisi

Sivil Toplum Kuruluşu'nun iki tür kurulma yöntemi vardır: Yeni STK'nın kurulması ve mevcut STK'nın birleşmesi, katılma, parçalanma ve ayrılma şekillerinde yeniden oluşumu ile. Yeni STK'ların oluşumu kurucular tarafından belirlenir. STK kurucu sayısı 1'i geçtiğinde kurucular toplantısı yapılır. Toplantıda bir STK kurulmasına karar verilir ve STK tüzüğü onaylanır.²⁹¹

Sivil Toplum Kuruluşları (Kamu Dernekleri Ve Vakıflar) Hakkında Kanun`nuna göre, sivil toplum kuruluşları kanunla belirtilen şekilde ve belirli hedeflere ulaşmak için kurulur. Sivil Toplum Kuruluşları Azərbaycan Cumhuriyeti'ndeki bölgesel ve yerel statüde kurulabilir ve faaliyet gösterebilirler. Sivil toplum kuruluşu faaliyet bölgeleri kuruluş tarafından bağımsız olarak belirlenir.²⁹²

Her tür STK'da, kuruluşun ana kurucu belgesi tüzüktür. Kurucular, STK'nın tüzüğünün oluşturulmasına ve kabul edilmesine karar verir. Bir STK devlete kaydolduktan sonra, vatandaşların haklarını ve medeni yükümlülükleri yerine getirme yeteneğini üstlenir.²⁹³

2.3.2.2. Sivil Toplum Kuruluşlarının Tescili

Sivil Toplum Kuruluşlarına tüzel kişilik statüsü sadece Azərbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı tarafından tescil edildikten sonra verilir. Yabancı STK`ların temsilciliklerinin ve şubelerinin de devlet kaydı Adalet Bakanlığı tarafından gerçekleştirilir.²⁹⁴

²⁹¹ Rəşid HACIYEV, *Qeyri Hökumət Təşkilatları*, (Bakı: Yeni Nəsil Nəşriyyat, 2002), s. 34.

²⁹² Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://ask.org.az/wpc-content/uploads/2018/03/QHT-1%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi : 12.02.2023)

²⁹³ HACIYEV, s. 37.

²⁹⁴ MG Consulting, *Qeyri-Hökumet Təşkilatlarının Qeydiyyatı və Ləğvi*, s. 11.

Ulusal Tüzel Kişiler Sicili Hakkında Kanun'un 7. maddesi uyarınca, bir STK'nın Ulusal Sicil'e kaydedilebilmesi için Sicil Dairesi'ne başvuruda bulunulması gerekmektedir. Yazı İşleri Müdürü, kopyadaki kayıtlarla birlikte başvurunun alındığını onaylamalıdır. Kurucu (kuruculardan biri) gerçek bir kişi olduğu sürece, başvuruların genellikle noter tasdikli olmasını isteyecektir. Yasal temsilci, bir tüzel kişinin tescili için başvuruda bulunmak ve sicilde tutulan belgeleri ibraz etmek zorundadır.²⁹⁵

STK'larla ilgili aşağıdaki bilgiler tüzel kişilerin devlet siciline dâhil olunmalıdır: STK'nın adı; STK'nın bulunduğu yer, STK'nın örgütsel yasal şekli, ekonomik yılı, her bir kurucusunun soyadı, adı, babasının adı, mesleği ve ikamet yeri; her yasal temsilcisinin soyadı, adı, babasının adı, mesleği ve ikamet yeri STK'nın adı, bulunduğu yer, örgütsel hukuki şekli, ekonomik yılı, onun temel kuruluş belgesi olan tüzüğünde gösterilir. Organizatörlerin kararı veya destekleyiciler toplantısının kararı (sorun tüzükte çözülmemişse) ayrıca sunulmalıdır. STK'ların devlet tescili için, Azərbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla belirlenen miktarda ücret ödenmelidir. Kayıtlı STK'lara ilişkin bilgiler Devlet Tüzel Kişiler Sicili'ne kaydedilmekte ve sicile sunulan belgeler sicil dosyasına aktarılmaktadır.²⁹⁶

Tüzel kişinin yasal temsilcisi, kimse değil. Tescilden önce bir tüzel kişilik bulunmadığından, temsilde şüphe yoktur. Öte yandan, “yasal temsilci” teriminin kullanımı, belgeyi sicile ibraz eden kişinin vekâletini ifade eder ve b. temsil etme hakkına sahiptir. Tüzel kişilikte bu hakka sahip olan kişi, tüzel kişiliğin maddelerinde belirtilen kişidir. Dolayısıyla burada anlaşılmalıdır ki, tüzel kişi kanuni temsilci olmadığında, tüzel kişiyi esas sözleşmeye göre temsile yetkili olan kurucular veya kurucular toplantısı tarafından atanan kişidir. Gösterilen işlemler, kurucu kararı ile belirlenen diğer kişiler ile tüzel kişiyi temsile kanuni temsilci tarafından yetkilendirilen kişilerden hariç tutulmaktadır.²⁹⁷

Tüzel kişilerin ulusal sicilinden kanunla öngörülenler dışında belge talep edilemez. Tüzel kişinin yasal temsilcisi başvuru ve tescil belgelerini sunduğunda, sunulan tescilin gerçeklerini ve koruma belgelerinin doğruluğunu teyit etmek için şahsen

²⁹⁵ HƏSƏNOV, s. 60.

²⁹⁶ MG Consulting, *Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının Qeydiyyatı və Ləğvi*, s. 5-9.

²⁹⁷ HƏSƏNOV, s. 61.

imzalamalıdır. Gönderilecek imzaların noter tarafından onaylanması gerekir. Adalet Bakanlığı başvuruyu ve belgeleri kabul ettikten sonra 10 gün içinde STK'nın kuruluşunun yasal olup olmadığını veya STK'ların devlete kaydolmayı reddedilmesine karar verildiğini bildirirler. Adalet Bakanlığı, devlet kaydının reddinin gösterdiği eksikliklerin giderilmesini müteakip 5 gün içinde STK'yı kayıt altına alacaktır.²⁹⁸

2.3.2.3. Sivil Toplum Kuruluşunun Feshi

STK'lar Azərbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanun'u ve Azərbaycan Cumhuriyeti Tüzel Kişilerin Devlet Tescili ve Devlet Sicili hakkında kanunda belirtilen şekilde iptal edilebilir.²⁹⁹

Bir STK'nın feshi, bir STK'nın hak ve yükümlülükleri yasal varisler şeklinde başkalarına devredilmeden önce varlığına son verme kararıdır. STK'lar aşağıdaki durumlarda feshedilebilir:³⁰⁰

- Bir sosyal birlik, koruma veya kuruluş sırasında önerilenlerin gerçekleştirilmemesi ile ilgili olarak üyelerinin kararı veya tüzüğün sorumluluk verdiği organ tarafından feshedilebilir.
- STK'lar kuruluş sırasında yasa ihlalleri ile ilgili mahkeme tarafından sicili geçersiz sayılır ve kaydı iptal edilir.
- STK'ların özel izin gerektiren veya kanunla yasaklanmış faaliyette bulun, kanunları düzenli veya ağır bir şekilde ihlal ederse veya tüzük amaçlarına aykırı faaliyetlerde bulunursa mahkeme kararı ile iptal edilebilirler.³⁰¹

Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 58. maddesi, dayanışma hakkını öngören yukarıda belirtilen durumlarda sosyal dernek veya vakıfların faaliyetlerinin sona ermesi şeklini tanımlar; Azərbaycan Cumhuriyeti topraklarının tamamında veya herhangi bir bölgesinde yasal devlet hakimiyetini zorla devirme amacı güden örgütler

²⁹⁸ MG Consulting, *Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının Qeydiyyatı və Ləğvi*, s. 11.

²⁹⁹ Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/QHT-1%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³⁰⁰ HƏSƏNOV, s. 65.

³⁰¹ MG Consulting, s. 20.

yasaktır. Anayasa ve kanunları ihlal eden örgütlerin faaliyetlerine ancak mahkeme kararı ile son verilir.³⁰²

Sivil toplum kuruluşu Azerbaycan Cumhuriyetinin Medeni kanununda ve Sivil Toplum Kuruluşları hakkında kanunda belirtildiği gibi iptal edilebilir. Bir sivil toplum kuruluşu feshedildiğinde, o kurum mülkiyet konularında Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanun'u tarafından öngörülen şekilde hallolmasına ilişkin bilgiler ve bu bilgileri teyit eden belgeler tüzel kişilerin devlet siciline dahil edilmek üzere ilgili yürütme makamına sunulur.³⁰³ Mülk, katılımcının hissesine orantılı olarak bölünür. İptal edilen STK'nın hiç bir katılımcısının varisinin olmaması sebebiyle mülkler ya tüzükte bildirilen amaç için kullanılır yada devlete kalır. Devlet adına ilgili icra makamı mülkü kabul eder.³⁰⁴

2.3.3. Diğer Düzenlemeler

Son dönemlerde Azerbaycan'da STK'ların faaliyetinin geliştirilmesi için çeşitli yasal düzenlemeler kabul edilmiştir.³⁰⁵ Bunlar arasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 27 Temmuz 2007 tarihli ve 2288 sayılı Kararnamesi ile onaylanan Azerbaycan Cumhuriyeti Sivil Toplum Kuruluşlarına Devlet Desteği Konsepti'nin kabulü, STK sektörünün gelişmesinde yeni bir aşamanın başlangıcı olmuştur. Bu Kararname, STK'lar doğrultusunda ilişkilerin değişmesi ve sivil toplum üzerindeki yeni siyasi ve hukuki koşulların belirlenmesi için temel oluşturmuştur. Bu belgenin kabulü, STK sektörünün gelişimi için daha elverişli bir kurumsal ve yasal temel oluşturmuştur. STK'lara devlet desteğinin ilke ve biçimleri ile STK'lara devlet desteğinin öncelikli alanları ve bu desteği sağlamanın ana yolları kavramda verilmektedir.³⁰⁶

³⁰² Alesker ALESKERLİ, **Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası**, (<https://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³⁰³ Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/QHT-l%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³⁰⁴ MG Consulting, s. 28.

³⁰⁵ Qrant haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://www.e-qanun.az/framework/3527>, Erişim Tarihi:11.02.2023)

³⁰⁶ Ümumi Məlumat, (<https://azerbaijan.az/related-information/231>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

2.5. Azərbaycan'da Sivil Toplumun Güclü ve Zayıf Yanları

Son yıllarda Azərbaycan'da kendi kendini yönetebilen ve kendi işlerini organize edebilen STK'ların sayısı artmıştır. Çoğu STK, iç yönetimlerinde yapısal düzenlemeler yapmış ve uluslararası deneyimlerden yararlanmıştır. Daha önce, bu kuruluşlar gönüllülerin yaptığı bağışlarla yönetiliyordu. Çoğu STK açıkça tanımlanmış hedeflere odaklanır ve bazı STK'lar fon kazanmak için temel odaklarının ötesinde faaliyetler sürdürmeye devam eder. Bazı STK yöneticileri gerekli stratejik yönetim eğitimini almadığından ve yalnızca kısa vadeli faaliyetler için plan yapabildiğinden, STK'ların stratejik planlama yönetiminde hala zayıflıkları bulunmaktadır. Çoğu STK'nın temel ofis ekipmanına kalıcı erişimi vardır, ancak kırsal kuruluşlar bu konuda hala zorluklarla karşılaşmaktadır.³⁰⁷

MGF Başkanı Rauf Zeini'ye göre, şu anda 4 bin STK'nın Adalet Bakanlığı'na kayıtlıdır. Ancak 1000'e yakını medya ile birlikte çalışırken, diğerleri medya ile aktif ilişki içinde değildir. İstatistiklere göre yalnızca bir yıl içinde 300'den fazla internet televizyon kanalı kaydedilmiştir. Toplam basın ajansı sayısı 6.000'dir. Ona göre, STK'ların amacı devleti ve toplumumuzu korumaktır. Bu açıklamadan anlaşılan, STK'lar hala Azərbaycan toplumunda yeterince güçlü değildir ve kendini yeterince duyuramamaktadır.³⁰⁸

Çoğu STK raporlama yeteneklerini geliştirmiştir. Artık web siteleri ve sık sık yapılan sosyal sunumlar aracılığıyla planları hakkında kapsamlı bilgiler sağlamaktır. Çok az STK'nın kalıcı personel istihdam etme fırsatı vardır. Buda STK'ların zayıf yönlerinden bir tanesidir. Çoğu STK, kendi mevcut projelerine ve hibeler yoluyla doğrudan taleplere göre personel işe alır. Uzun vadeli bağış desteği sağlayan bazı STK'lar, personel devir hızını azaltmıştır. Ancak, yüksek maaşlar ve kariyer geliştirme

³⁰⁷ ERYİĞİT / RUSTAMLİ, s. 109.

³⁰⁸ MQF mətbuat xidməti, MQF “Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı məqsədilə QHT-media əlaqələrinin gücləndirilməsi” adlı tədbir keçirib, (<https://aznnf.org/mqf-v%20c9%99t%20c9%99n-das-c%20c9%99miyy%20c9%99tinin-inkisafi-m%20c9%99qs%20c9%99dil%20c9%99-qht-media%20c9%99laq%20c9%99l%20c9%99rinin-gucl%20c9%99ndirilm%20c9%99si-adli-t%20c9%99dbir-kecirib/>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

fırsatları nedeniyle uluslararası kuruluşlarda, elçiliklerde veya özel şirketlerde çalışmak üzere ayrılan çalışanlarla hala sorunları var.³⁰⁹

11 Haziran 1999'da yüzlerce STK inisiyatiflerini sunarak tek bir platformda düzenlenen ve ulusal temsil sağlayan Ulusal STK Forumu'nu kurdu. Kurulduğu ve faaliyet gösterdiği bu yıllar boyunca, Ulusal STK Forumu, ülkede STK Enstitüsünün tam olarak oluşmasını, sivil toplum kuruluşlarının toplumdaki karar alma ve uygulama süreçlerindeki rolünün artırılmasını, Azerbaycan STK'larının uluslararası arenadaki sesi, toplumun kalkınması ve çok sayıda fikir, girişim ve projenin hayata geçirilmesinde büyük katkıları olmuştur. 24 yıldır Ulusal STK Forumu, ülkenin tüm bölgelerini kapsayan bir ağ kurarak, 700'den fazla STK'yı ulusal devlet fikri etrafında birleştirerek defalarca saflarını yükseltti.³¹⁰

Tüzüklerine göre, asıl amacı yardım etmek olan STK'lar, iki yüz manata kadar peşin alabilirler. Ancak daha önce Adalet Bakanlığı ile gerekli ilişkiyi kurmuş ve tescil edilmiş STK'lar hakkında da burada işlem yapılmaktadır. Bu kısıtlama ve yasaklara rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bazı kayıt dışı STK'lar faaliyetlerine devam etmektedir. Hükümet, STK'ların önüne yasal olarak engeller çıkarmalı, şeffaflık ve hesap verebilirliği artırmalarını gerektiren düzenlemeler yapmalıdır. Son yasal değişikliklere göre, Azerbaycan'da uluslararası bir STK kayıtlıysa, Dışişleri Bakanlığı ile bir anlaşma imzalama fırsatı da olabilir. Kanundaki bu hüküm uluslararası normlara aykırıdır. Hükümetin, ulusal STK'ların yanı sıra uluslararası STK'ların da tescil edilmesini sağlaması beklenmektedir. Bu gerçekleştiğinde, uluslararası STK'ların tescili siyasi karar alma meselesi haline gelecek ve STK'ların Azerbaycan Cumhuriyeti kanunları uyarınca siyasete katılımının yasaklanmasıyla olan çelişki ortadan kalkacaktır. Şu anda, ülkede yaklaşık 2.000 kayıt dışı STK bulunmaktadır.³¹¹

Kamu kontrolünün güçlendirilmesi ve şeffaflığın artırılması, STK'lara devlet desteği, STK-devlet işbirliğinin geliştirilmesi, kamu kontrolünün sağlanması için devlet düzeyinde verimli koşulların oluşturulması, devlet kurumları bünyesinde kurulan Halk

³⁰⁹ ERYİĞİT / RUSTAMLİ, s. 110.

³¹⁰ Rauf ZEYNİ, MQF-nin yaranmasının 21 illiyi münasibətilə təbrik, (<https://aznnf.org/mqf-nin-ya-ran-masinin-21-illiyi-munasib-%c9%99til-%c9%99-t-%c9%99brik/>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³¹¹ ERYİĞİT / RUSTAMLİ, s. 110.

Konseylelerinin faaliyetlerinin koordinasyonu, kamu kontrolünün etkinliyi, televizyon ve medya ile yakın işbirliyi işkilerinin oluşturulması, mevzuatın iyileştirilmesi, mevcut engellerin kaldırılması ve diyer konularda öneriler sunmuşlar.³¹² STK'ların kayıtlı olmaması pek çok sorun yaratmaktadır. Bazı STK'lar, devlet tarafından kayıtlı olmadıkları takdirde bazı bağıışçı kuruluşlardan hibe başvurusunda bulunabilirler. Bu bağlamda, devlete kayıtlı STK'ların gerekli idari, hukuki, siyasi ve sosyolojik araştırmaları yapmaları gerekmektedir. Bu sağlanırsa, hükümet, özellikle yabancı kuruluşlardan gelen kaynakların etkin kontrolünü sağlayacak ve potansiyel olarak güvenlik endişelerini ortadan kaldıracaktır. Azeri ticari kuruluşlarının kayıt işlemleri üç günde tamamlanırken, STK'ların başvuru ve kayıt işlemleri en fazla bir buçuk ay sürmektedir.³¹³

Geçtiğimiz dönemde sivil toplum kuruluşları toplumun gelişmesinde aktif rol oynamış, ülke çıkarlarının korunmasında, çeşitli alanlarda devlet programlarının uygulanmasında ve ortaya çıkan sorunların çözümünde büyük rol oynamıştır. Böylelikle, sivil toplum kuruluşları ile ticari kuruluşlar arasındaki işbirliyiinin geliştirilmesi, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin genişletilmesi ve toplum için önemli görülen sorunların çözümüne katılımları için, yanı sıra iş dünyasının sosyal sorumluluğunun artırılması için ek fırsatlar yaratmakta ve toplumdaki dayanışma ruhunun güçlendirilmesine katkıda bulunmaktadır.³¹⁴

Hükümet, STK'ların şeffaf ve hesap verebilir olmasını sağlamak istiyorsa, bu kuruluşların halka ve kamuoyuna düzenli olarak rapor vermeleri desteklenmelidir. Bu durumda hangi STK'ların uygun ve şeffaf bir şekilde çalışacağına sivil toplum kendisi karar verecektir. Ayrıca, her hibe sözleşmesinin noter tasdikli olması ve kayıt için sunulması gerekir. Sözleşmelerin tercümesi ve noter tasdiki için önemli fonlar kullanılır. STK'lar, yıllık mali tablolarını sunmadıkları veya hibe sözleşmelerini zamanında

³¹² MQF-Nin Təşəbbüsü İlə Vətəndaş Cəmiyyətinin Problemləri Onlayn Müzakirə Edildi, (<https://aznnf.org/mqf-nin-t%c9%99s%c9%99bbusu-il%c9%99 v%c9%99t%c9%99ndasc%c9%99miyy%c9%99tinin-probleml%c9%99ri-onlayn-muzakir%c9%99-edildi/>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³¹³ ERYİĞİT / RUSTAMLİ, s. 111.

³¹⁴ Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Sahəsində İdarəetmənin Təkmilləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Yaradılması Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 13 Dekabr Tarixli 674 Nömrəli Fərmanının Ləğv Edilməsi Barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, (<https://president.az/az/articles/view/51177>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

kaydetmedikleri için 2.500 ila 8.000 manat arasında para cezasına çarptırılabilir. Bu da STK'ları zamanlarının ve enerjilerinin çoğunu raporlama sürecine ayırmaya zorlamaktadır. Bu gerçekleştiğinde, STK'ların faaliyetlerini yürütmek için ihtiyaç duydukları idari, mali, teknik ve insan kaynakları azalmakta ve verimsiz kuruluşlar olma sorunu ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan'daki yerel STK'lar ile uluslararası STK'lar arasındaki işbirliğinin çok zayıf olduğu gözlemlenmiştir. Eyalette kayıtlı yaklaşık 4.000 STK'dan 500-600'ü ülkede faaliyet göstermektedir.³¹⁵

³¹⁵ ERYİĞİT ve RUSTAMLİ, s. 113.

3. AZERBAYCAN'DA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE ULUSLARARASI FAALİYETLERİ

3.1. Azerbaycan'da STK'ların Türleri

Azerbaycan'da faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları farklı amaçlarla kurulmuşlardır. Bu kuruluşlar arasında yoksulluk, şiddet, ırkçılık, sağlık sorunları, evsizlik ve çevre sorunları ile mücadele eden STK'ları düşündüğümüzde, insan haklarını korumak için çalışan STK'ların gerçek sayısı dünyada ve Azerbaycan'da çok fazladır.³¹⁶

3.1.1. Kamusal Çıkarların Savunulması ve Hak Savunma Teşkilatları

Kamu menfaatini korumanın amacı belirli bir sorunu desteklemektir. Bu örgütler, toplumun belli bir kesiminde bilinen sorunlar için mücadele eder ve devlet kurumlarının çıkarlarını ve haklarını korumaktadır.

3.1.1.1. Kadın Teşkilatları

1995 yılında BM'nin girişimiyle Pekin'de düzenlenen Uluslararası Kadın Kongresine Azerbaycanlı kadınlardan oluşan büyük bir heyet katıldı. Konferansta kadının toplumdaki statüsünün iyileştirilmesi, kadın ve eğitim, kadın ve sağlık, kadına yönelik şiddet, kadın ve yoksulluk, kadının insan hakları gibi önemli konular dikkate alındı. Bu konferanstan sonra 1998 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kadın Sorunları Devlet Komitesi yaratıldı. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, 1995 yılında “Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi” sözleşmesi de dahil olmak üzere birçok sözleşmeye katılmıştır.³¹⁷

1995 yılına kadar, aralarında “Kadın ve Kalkınma” Merkezi, Azerbaycan Cumhuriyeti Kadın Derneği ve Dilara Aliyeva'nın adını taşıyan Kadın Hakları

³¹⁶ İnsan Hüquqları Üzrə Aktivizm və QHT-lərin Rolu, (<https://www.coe.int/az/web/compass/hum-an-rights-activism-and-the-role-of-ngos>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

³¹⁷ Hicran HÜSEYNOVA, / Əmir ƏLİYEV, / Pərvanə BAYRAMOVA, / Əliməmməd NURİYEV, / Elgün SƏFƏROV, / Aydın SƏFİXANLI, / Qulamhüseyn ƏLİBƏYLİ, *Qadın hüquqlarının müdafiəsi: beynəlxalq və milli aspektlər*, Bakı, 2018, s. 15.

Derneği'nin kendi faaliyetleri ile seçildiği birçok kadın örgütü vardı. Günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nde otuza yakın kadın örgütü var. Potansiyelleri ve finansal fırsatları gibi perspektifleri ve ilgi alanları da çeşitlidir.³¹⁸

Azerbaycan Kadınlar Cemiyeti, Azerbaycan Kadınlarının Bakü Assosiyası, Neftçi Kadınlar Cemiyeti, Ziyalı Mümin Hanımlar Cemiyeti, Sulh Kadınlar Cemiyeti, Analar Feryadı Cemiyeti, Fatmayi-Zehra Cemiyeti, Tale Cemiyeti, İşgüzar Kadınlar Cemiyeti, Kadın ve İnkişaf Merkezi, Ziyalı Kadınlar Birliği, Dilara Aliyeva Adına Azerbaycan Kadınlarının Hukuklarını Müdafaa Cemiyeti, Sevil Azerbaycan Kadınlar Meclisi, Azerbaycan Yahudi Kadınlar Cemiyeti Azerbaycan'da faaliyette olan kadın teşkilatlarındandır.³¹⁹

3.1.1.2. Çocuk ve Gençler Teşkilatları

Çocuklar fiziksel ve psikolojik olarak savunmasız ve zayıf oldukları için özel bakım ve tedaviye ihtiyaç duyarlar. Çocuk haklarının korunmasında ilk sorumluluk aileye aittir. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti Aile Kanunu'nun 51. maddesinde belirtilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 17. maddesi de, çocukları korumanın ailenin görevi olduğunu belirtmektedir.³²⁰

Azerbaycan'da çocuklarla ilgili politikanın temeli 1993 yılında Haydar Aliyev tarafından atılmıştır. Azerbaycan bu alandaki faaliyetleri düzenleyen ulusal mevzuatın iyileştirilmesi amacıyla arka arkaya reformlar yaparak ve 1994 yılında BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme de dahil olmak üzere çocuk haklarının korunmasına ilişkin bir çok uluslararası sözleşmeye taraf olmuştur. 1999 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Çocuk haklarına ilişkin" ve "Anne babasını kaybetmiş ve ebeveyn bakımından yoksun çocukların sosyal korunmasına ilişkin" kanunlar kabul edilmiştir.³²¹

³¹⁸ MEHDİYEV, s. 52.

³¹⁹ Eyüp ZENGİN / Hezi EYNALOV /Berrin BÖLEK /Uğur Arif BÖLEK, "Azerbaycan'da Kadın ve İş Hayatı", (*Sosyoloji Konferansları Dergisi, cilt: 0, sayı : 34, 2006*), s. 35.

³²⁰ Uşaq Hüquqları, (<http://www.lawreform.az/?module=news&name=view&id=3750&lang=az>, Erişim Tarihi:14.02.2023)

³²¹ Uşaq Hüquqları Haqqında Məlumat, (<https://tehsil.com.az/usaq-huquqlari-haqqinda-melumat/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu savaşlar ve geçiş dönemleri nedeniyle yetim ve kaçak çocuklar sorunu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 17 Haziran 1995 yılında “BUTA” ocuklara yardım fonu kurulmuştur. BUTA'nın faaliyetleri Psiko-sosyal Rehabilitasyon, Toplum Geliştirme Programı, Gençlik sorunları, Eğitim, Araştırma, zel bakıma muhtaç çocuklardır.³²²

ocuk haklarının korunmasına ilişkin en mükemmel uluslararası belge, 20 Kasım 1989'da BM tarafından kabul edilen ocuk Haklarına Dair Sözleşme'dir. 189 ülke bu Sözleşmeye katılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Sözleşmeyi 1992 yılında onaylamıştır.³²³

3.1.1.3. İnsan Haklarını Savunma Teşkilatları

Azerbaycan'ın modern gelişme döneminde, hukuk devleti inşası ve insan haklarının korunması alanındaki çabaların güçlendirilmesi, devlet politikasının ana yönlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 18 Haziran 1998 tarihli emriyle onaylanan insan haklarının korunması alanında devlet programı çerçevesinde yasal ve kurumsal reformlar uygulandı. Demokratik adalet, anayasal denetim ilkelerine dayalı yeni bir yargı sistemi, insan hakları komiseri gibi yeni kurumlar oluşturulmuş, kolluk faaliyetleri iyileştirilmiş, sivil toplum kuruluşlarının ve kitle iletişim araçlarının faaliyetleri yaygınlaştırılmış, etkin koruma mekanizmaları oluşturulmuştur.³²⁴

22 şubat 1998'de Haydar Aliyev "İnsan Hak ve zgrlklerin Sağlanması Alanında Tedbirler Hakkında Kararname"yi imzalamış, bu alanda uygulanan tedbirlerin yönleri belirlenmiş ve insan hakları konusu gündeme getirilmiştir. 18 Temmuz 1998 tarihli Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile "İnsan Haklarının Korunmasına Dair Devlet Programı" onaylanmıştır. 11 Haziran 1999 yılında "Vatandaşların İnsan Hak Ve

³²² “BUTA” Humanitar Uşaq Fondu, (<https://uafa.az/ngo/buta-humanitar-usaq-fondu/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

³²³ Uşaq Hüquqları, (<http://www.lawreform.az/?module=news&name=view&id=3750&lang=az>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

³²⁴ Azrbaycan Respublikasında insan hüquqlarının mdafiesi zr Milli Faliyyt Planının tsdiq edilməsi haqqında Azrbaycan Respublikası Prezidentinin Srncamı, (<http://www.msk.gov.az/az/serencamlar/430/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

Özgürlüklerini İhlal Eden Karar Ve Eylemler (Eylemsizlik) Hakkında Mahkemeye Şikayeti Hakkında Kanun", 28 Aralık 2001'de "Azerbaycan Cumhuriyeti İnsan Hakları Müvekkili (Ombudsman)", 24 Aralık 2002'de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Hak ve özgürlüklerinin kullanılmasının düzenlenmesi hakkında" kanunların kabulü insan hak ve özgürlüklerinin korunması alanında yürütülen devlet politikasının kurucu unsurlarıdır. 2006'da Azerbaycan Cumhuriyetinin, BM'nin yeni organı olan İnsan Hakları Konseyi'nin üyeliğine seçilmesi, Azerbaycan devletinin insan hak ve özgürlükleri alanında yürüttüğü tutarlı çalışmaların uluslararası öneme sahip olduğunu ve imajının giderek büyüdüğünü bir kez daha göstermektedir.³²⁵

3.1.2. Dini Teşkilatlar

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalara uygun olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din özgürlüğünün uygulanması için garanti oluşturur, dini kurumların statü, hak ve görevlerini belirler ve dini kurumların faaliyetleri ile bağlantılı olarak ortaya çıkan ilişkileri düzenler.³²⁶

1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda dini inanç özgürlüğünü sağlayan, devlet-din ilişkilerini düzenleyen hükümlere yer verilmiştir. 1992 yılında kabul edilen ve sonraki yıllarda bir takım ciddi değişikliklere uğrayan "dini inanç özgürlüğü" kanunu ile dini merkezlerin, yönetimlerin, kurumların ve eğitim kurumlarının faaliyetleri düzenlenmiştir. Dini kuruluşların devlet kaydı ve faaliyetinin sona erdirilmesi, mülkiyet hakları, üretim ve ekonomik faaliyet, uluslararası ilişkiler, dini okulla ilişkiler, dini toplulukların hayırseverliği ve eğitim faaliyetleri ile ilgili konulara ilişkin düzenlemeler yapılmıştır.³²⁷

³²⁵ "İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi Sahəsində Azərbaycan Dövlətinin Apardığı Siyasət və Bununla Bağlı Prokurorluq Orqanları Qarşısında Duran Vəzifələr", (<https://genprosecutor.gov.az/az/post/2162>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

³²⁶ Dini Etiqad Azadlığı Haqqında, (<https://www.taxes.gov.az/az/post/46>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

³²⁷ Ceyhun MƏMMƏDOV, "Müasir Dövrə Azərbaycanada Dövlət-Din Münasibətləri", (AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun "Elmi Araşdırmalar"ı, X buraxılış, 2014), s. 349.

Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin İslam İşbirliyi Təşkilatı (İİT) ilə mülqələrini gəlşitirilməsi, ölkəmizin dış politikasının seyrinde ve stratejik öneme sahiptir. Azeıbycan bağımsızlığını kazandıktan sonra eski Sovyet cümhuriyyətləri arasında İslam İşbirliyi Təşkilatı'na üyelik için başvuran ilk ölkə olmuş ve 8 Aralık 1991'de Dakar'da dzenlenen 5. İİT Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı'nda üyeliği kabul edilmiştir.³²⁸

Azərbaycan'da İslam dini merkezlerinin yanı sıra Krişna, Bahai, Musevi ve Hristiyan dini merkezleri de faaliyet gstermektedir. Devlet, faaliyetleri için yasal altyapıyı sağlar ve serbest dolaşım için bir ortam yaratır. Bu kuruluşların bildirim önlemleri, İslam Din Birliği'ne göre daha geniş ve daha üst düzeyde yürütölmektedir.³²⁹

3.1.3. Sosyal Kalkınma Təşkilatları

1994 yılından bu yana Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı ile BM Nüfus Fonu arasında aktif işbirliği yürütölmektedir. Kahire'de kabul edilen "Nüfus ve Kalkınma" programının prensiplerinin ölkenin genel kalkınma stratejisinde dikkate almak için uygun önlemler alındı. 1999 yılında Doğu Avrupa ve BDT'de ilk kez Azərbaycan'da "Demografik Kalkınma Kavramı" benimsenmiş, 2004 yılında ise "Azərbaycan Cümhuriyyəti'nde demografi ve nüfus gelişimi alanında Devlet Programı" kabul edilmiştir. Her iki belgede ve yeni "Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Demografisi ve Nüfus Gelişimi Alanında Devlet Programı" projesinde, bu Eylem Programının ilkeleri dikkate alınmıştır. Yukarıdakilere ek olarak, demografik durumu değerlendirmek ve kapsamlı bir tahmin sistemi oluşturmak için BM Nüfus Fonu ile aktif işbirliği yürütölmektedir.³³⁰

1988 yılında sosyal ve hayır kurumlarının kurulmasının temeli atılmıştır. Göç sorununun çözümü temelinde kurulmuş bu sosyal örgütler Azərbaycan'da kaçaklara uluslararası kuruluşlar tarafından tahsis edilen sosyal yardımları dağıtarak faaliyetlerini yürütmüşler. Sosyal kuruluşlar, devlet kurumlarının ilgi odağıdır. 1994 yılında sosyal

³²⁸ Azərbaycan-İslam Öməkdařlıq Təşkilatı Múnasibətləri, (<https://www.mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-islam-emekdasliq-teskilati-iet-munasibetleri>, Erişim Tarihi: 15.02.2023)

³²⁹ MEHDİYEV, s. 64.

³³⁰ Beynölخالق Təşkilatlarla Əlaqələr, (<https://www.sosial.gov.az/beynelxalqelaqeler>, Erişim Tarihi:15.02.2023)

yardımların azalması nedeniyle bu teşkilatlar başka alanları geliştirmek için faaliyete başladılar. Yeni teşkilatlarla birleşerek, ülkede toplumun güçlenmesine dikkat ayırdılar. Bu kuruluşlardan bazıları, Ermenistan'dan gelen mültecilere maddi yardım sağlamak amacıyla kurulmuştur. Ermenistan'dan sürülen Azerbaycanlılara yardım için kurulan hayır kurumları daha sonra misyonlarını yerine getirerek altyapıları temelinde yeni teşkilatlar kurdular. İstisu, Elince, Ağrıdağ, Karabağa Halk Yardımı Komitesi ve b. gibi teşkilatlar buna örnektir.³³¹

3.2. Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren Sivil Toplum Kuruluşları

Azerbaycan Kızılay Cemiyeti, Cumhuriyet'te faaliyet gösteren ve faaliyeti kanunlar tarafından tanımlanan en büyük insani yardım kuruluşudur. Dernek, dünyanın en büyük insani yardım kuruluşu olan Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi'nin ayrılmaz üyesidir.³³² Azerbaycan Kızılay Cemiyeti 10 Mart 1920 yılında kurulmuştur. Ulusal Dernek, Müslüman Doğu'daki ilk Demokratik Cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mirasçılarından biri olarak kabul edilir. Ulusal Derneğ'in kurulmasını başlatan kişi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Savunma Bakan Yardımcısı Korgeneral Aliaga Şihlinski olmuştur. O dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Feteli Han Hoyski Ulusal Kızılay Cemiyeti'nin kurulmasının en yakın destekçilerinden biriydi.³³³

Cemiyetleri Birliği Azerbaycan'da Faaliyetini Azerbaycan Kızılay Cemiyeti aracılığıyla yürütmektedir. AzKAC tüm faaliyetini Uluslararası Komitenin 2020 yılındaki Stratejisine göre hayata geçirmektedir. AzKAC'ın profesyonel faaliyetinin sonucu olarak Uluslararası KızılHaç ve Kızılay Cemiyeti 1 Ocak 2014 yılında ülkedeki ofisini kapatmıştır. Buna rağmen uluslararası cemiyetin desteğiyle AzKAC 1 yılda iki proje gerçekleştirmiştir – kan bağışi kampanyası ve Tüberküloz hastalığıyla mücadele

³³¹ HÜSEYNOV, s. 29.

³³² Tarix, (<https://yardim.et/az/about/history>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)

³³³ Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti, (<https://az.redcrescent.az/about>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)

projesi. Bu projeler 2012 yılından itibaren her yıl geçiriliyor. 2014'ün Ekim ayında da AzKAC'ın yönetimiyle geçirilmiştir.³³⁴

Azerbaycan Talebe Gençler Teşkilatı 20 Kasım 2009 yılında kuruldu. Mart 2010'da teşkilatın Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'nda devlet tescili yapılmıştır. İlk kurulduğu yıllarda 39 eğitim kurumunun Öğrenci Gençlik Örgütlerini bünyesine katan birlik hazırda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 101 Yüksek ve Orta öğretim kurumunda faaliyet gösteren örgütleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu eğitim kurumları hem sermaye hem de bölgesel eğitim kurumlarını içerir.³³⁵

Örgütün amacı üniversitelerde eğitimin geliştirilmesine, öğrencilerin sosyal aktivitelerinin artırılmasına ve çıkarlarının korunmasına, onların devletin sosyal-siyasi hayatında daha aktif rol almasına yardım etmektir. Örgüt yılda 2 defa – Şubat ve Ağustos ayında öğrenciler için Liderlik Okulu düzenlemektedir. Projenin kurucusu Azerbaycan Gençler ve Spor Bakanlığı'dır. Projeye 1 ve 2 sınıf öğrencileri katılabilmektedirler. İştirakçi öğrencilerin sayısı 100-130 arasındadır. Somali'ye yardım Kampanyası çerçevesinde örgüt üyeleri Somali krizinden etkilenen insanlara yardımlar gönderilmiştir. Örgütün daha bir kayda değer projesi Gezen Kütüphane'dir. Bu proje çerçevesinde tutulan bir kamyonun içinde 5 bin adi ve 10 bin elektron kitap toplanmıştır. Bu kamyon ülkenin tüm bölgelerini seyahat etmektedir. Örgüt daha çok devletçiliğin ve milli değerlerin korunması ve geliştirilmesi için çalışmaktadır.³³⁶

Birlik, kuruluşundan bu yana faaliyetlerinin yönünü belirlerken gençlerin bilimsel, kültürel ve sosyal gelişimine yön vermiştir. Öğrenci, eğitim alanında gençlerin temsil edilmesini ve haklarının korunmasını her zaman desteklemiştir. ATGTİ, genç öğrencilerin her konudaki başvurularına özel önem vermiştir. Hayata geçirilen birçok proje, gençlerin öneri ve fikirlerinden yola çıkılarak hayata geçirilmiştir. Son 10 yılda

³³⁴ Şehla CELİLZADE, “Uluslararası İlişkilerde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeri Ve Rolü: Azerbaycan Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Diploması, 2015), üs. 102.

³³⁵ ATGTİ hakkında məlumat, (<https://www.atgti.az/haqqimizda>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)

³³⁶ CELİLZADE, s. 112.

Birlik, kapsadığı genç öğrenci sayısı ve etkisi açısından Güney Kafkasya'daki en büyük öğrenci teşkilatı olmuştur.³³⁷

"İreli" Halk Birliği'nin temel amacı, devletin gençlik politikasının gelişimini destekleyebilecek her gencin tüm projelerini teşvik etmek ve gençlik politikasına yakından dahil olan ve devletin çıkarlarını koruyan vatandaşların oluşumuna katılmaktır. "İreli" Halk Sendikası 26 Ağustos 2005 tarihinde bir gençlik hareketi olarak faaliyetlerine başlamıştır. Ana hedef, Azerbaycan'da gençlik politikasını yönetmek ve gençliğin kazanımlarını sağlamaktır.³³⁸ İlk önce gençler hareketi olarak faaliyete geçen bu birlik, 24 Aralık 2008 tarihinden itibaren "İRELİ" İctimai Birliği ismini almıştır. "İRELİ" İctimai Birliği, 2009 yılında devlete kayıt olmuştur. 2013 istatistiksel verilerine göre Birliğe 36 bin üye dâhildir. Birliğin en büyük projelerinden biri 2009 yılında başlatılan "Ne? Nerede? Ne zaman?" projesidir. Örgütün 13 merkezi ve 6 kulübü vardır. Örgütün temel finansmanı Azerbaycan Gençler ve Spor Bakanlığı ve ülkede faaliyet gösteren farklı şirketlerdir.³³⁹

Aktif gençliğin temsil ettiği örgütlerden biri de NİDA sivil hareketidir. Bu hareket ve üyeleri son eylemlerde aktif olmuştur. Şu anda NİDA, Azerbaycan'daki en popüler gençlik örgütü haline geldi. Üyelerinin çoğu tutuklandı, bazıları ceza aldı. NİDA sivil hareketi Şubat 2011'de 15 genç tarafından kuruldu. Örgütün yaklaşık 300 üyesi bulunmaktadır. Harekat, 7 kişilik bir yönetim kurulu tarafından yönetilmektedir. Örgütün amacı, Azerbaycan toplumunun anayasal temellerinin, demokratik ve cumhuriyetçi değerlerin, insan ve medeni hak ve özgürlüklerin korunmasıdır.³⁴⁰ Devlet tarafından resmileştirilmediğinden dolayı mali olarak dışarıdan yardım almaktadır. Uluslararası örgütler ve diğer devletlerden alınan yardımlar hesabına eğitilen gençler ülkede muhalif eğilimler yaparak kötü sonuçlara neden olmaktadır.³⁴¹ Ayrıca, başta gençler ve öğrenciler olmak üzere vatandaşları sosyal ve politik süreçlere dahil etmek

³³⁷ ATGTİ haqqında məlumat, (<https://www.atgti.az/haqqimizda>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)

³³⁸ Təşkilat, (<https://www.ireli.az/teskilat>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)

³³⁹ CELİLZADE, s. 112.

³⁴⁰ NİDA-nın Adının Maraqlı Tarixçəsi, (https://musavat.com/news/nida-nin-adinin-maraqlitarixcesi_148091.html, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³⁴¹ CELİLZADE, s. 114.

ve bu süreçler üzerindeki etkilerini artırmak da amaçlardan biridir. Örgütün adının NİDA olarak seçilmesinin kökü, 2006 yılında İran'da başlayan harekete kadar uzanmaktadır. Bu dönemde "Yahudi hareketi" olarak geçen bu harekette Neda adında genç ve aktif bir hanımın olduğunu ve bu nedenle organizasyona o kadının onuruna NİDA adı verildi.³⁴²

NED mali bakımdan NİDA'ya önemli yardım eden örgütlerdendir. Ülkelerde muhalif kuruluşları desteklemek, ABD politikasına tabi sistem oluşturmak, iktidarları devirmek NED'in başlıca amacıdır. Onlar ülkedeki sorunları halletmek için çağırışlardan daha çok hükümetin devrilmesi için uğraşmaktadırlar. Örneğin, 2011'de Arap Baharı sonucunda Mısırda artık 30 sene diktatörlük yapan Hüsni Mübarek devrildi. Bunun ardından Azerbaycan'da onun heykeli kaldırıldı. Böyle solcu hareket serbest bırakılırsa ülkede kaosa neden olabilirdi. Buna göre de hareketin faaliyeti durdurulmuştur. Şuan örgüt aktif faaliyetini yürütmemektedir.³⁴³

3.3. Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları

3.3.1. Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Harekâtı

Azerbaycan Kızılay Cemiyeti, Cumhuriyet'te faaliyet gösteren ve faaliyeti kanunlar tarafından tanımlanan en büyük insani yardım kuruluşudur. Dernek, dünyanın en büyük insani yardım kuruluşu olan Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi'nin ayrılmaz üyesidir. Konumuna göre Hareketin üç unsurundan biridir. (Hareketin bileşenleri: Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Milli Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetleri, Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetleri Birliği).³⁴⁴

Azerbaycan Kızılay Cemiyeti 10 Mart 1920 yılında kurulmuştur. Ulusal Dernek, Müslüman Doğu'daki ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) mirasçılarından biri olarak kabul edilir. Ulusal Derneğin kurulmasını

³⁴² NİDA-nın Adının Maraqlı Tarixçəsi, (https://musavat.com/news/nida-nin-adinin-maraqlitarixcesi_148091.html, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³⁴³ CELİLZADE, s. 114.

³⁴⁴ Tarix, (<https://yardim.et/az/about/history>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

başlatan kişi, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti'nin Savunma Bakan Yardımcısı Korgeneral Aliğa Şihlinski olmuşdur. O dövəmdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Dışışleri Bakanı Feteli Han Hoyski Ulusal Kızılay Cəmiyyəti'nin kurulmasının en yakın dəstəkçilərindən biriydi.³⁴⁵

Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Cəmiyyətləri Birliğı Azərbaycan'da Faaliyyətini Azərbaycan Kızılay Cəmiyyəti aracılığıyla yürütür. AzKAC tüm faaliyetini Uluslararası Komitenin 2020 yılındaki Stratejisine göre hayata geçiriyor. AzKAC'ın profesyonel faaliyetinin sonucu olarak Uluslararası KızılHaç ve Kızılay Cəmiyyəti 1 Ocak 2014 yılında ülkedeki ofisini kapatmıştır. Buna baymayarak Uluslararası Cəmiyyətin Dəstəğı ile AzKAC 1 yılda iki proje Gerçekleştirmişdir – kan bağışı kampanyası ve Tüberküloz hastalığıyla mücadele projesi. Bu projeler 2012 yılından itibaren her yıl geçiriliyor. 2014'ün Ekim ayında da AzKAC'ın yönetimiyle geçirilmiştir.³⁴⁶

3.3.2. USAID

USAID, Sovyetler Birliğı'nin dağılmasının ardından 1991 yılında bağımsızlığının ilk günlerinden beri Azərbaycan'ın yanında yer almaktadır. USAID, Dağılık Karabağ'daki çatışma bölgesinden kaçan 800.000'den fazla kişiye insani yardım sağlamaya başladı. Bu programlar, savunmasız gruplar için eğitim ve iş yönetimi danışmanlığı da dahil olmak üzere toplum gelişimi, sağlık, ekonomik fırsatlar ve destek hizmetlerine odaklanmaktadır. Diğer programlar, ihtiyacı olan insanlara hizmet veren ABD tarafından finanse edilen sağlık kliniklerine ilaç, tıbbi ekipman, barınak malzemeleri, yiyecek ve giyecek dahil olmak üzere insani yardım paketlerinin dağıtımına odaklanmaktadır. USAID ayrıca Dünya Gıda Programı yardımı aracılığıyla mültecilere ve diğer savunmasız gruplara gıda yardımı sağlamıştır.³⁴⁷

USAİD'in tarihi, Avrupa'nın Yeniden İnşası için yapılan Marshall Planı ve Başkan Truman'ın Dördüncü Programı ile başlamıştır. 4 Eylül 1961 yılında ABD

³⁴⁵ Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti, (<https://az.redcrescent.az/about>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³⁴⁶ CELİLZADE, s. 102.

³⁴⁷ Tarix, (<https://www.usaid.gov/az/azerbaijan/history>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

Kongresi'nin kabul ettiği dış yardım aktı, yardım programlarını yönetmek için ajanlığın oluşturulmasına yönelmişti. Bu akta uygun olarak 3 Kasım 1961 yılında John Kennedy USAİD'in kurulmasını onaylamıştır. 2005 yılında USAİD'in tüm temsilcileri sabotajcı faaliyetlerde bulunmasından dolayı kovulmuşlardır. Son 5 yılda Etiyopya, Rusya ve Beyaz Rusya kendi lkelerindeki USAİD temsilcilerinin faaliyetleri durduruldu.³⁴⁸

USAİD'in yardım programları, Azerbaycan halkının yaşamları üzerinde doğrudan etkisi olan faaliyetleri, ekonomik fırsatları artırmayı ve sivil toplumu güçlendirmeyi hedeflemektedir. 1991'den beri USAİD, Azerbaycan'da insani yardım ve sağlık hizmetlerinin yanı sıra ekonomik ve demokratik reformlar için 417 milyon ABD dolarından fazla para harcadı. USAİD'in Azerbaycan'daki ilk faaliyetleri tamamen insani yardıma odaklanırken, 1998'de USAİD, Azerbaycan halkının ve onların yeni bağımsızlığını kazanmış ülkelerinin daha geniş ekonomik, sosyal, sağlık ve siyasi gelişimini destekleyen programlara geçiş yaptı.³⁴⁹

3.3.3. Demokrasi İçin Ulusal Bağış (NED)

NED, 1980'lerin başında, yurtdışındaki demokrasi çabaları adına Amerikan yardımının hem ABD hem de dünya çapında özgürlük ve özyönetim için mücadele edenler için iyi olacağı fikrine dayanılarak başlatıldı.³⁵⁰ Teşkilatın düzenlediği İlk yardım I. Dünya Savaşı sırasında 1915 yılında alman mücadelesi sonrasında yardıma ihtiyaı olan Belgium Relief idi. Sonraki yıllarda II. Dünya Savaşı'ndan sonra Marshall Planı erevesinde Avrupa ülkelerine yardım yapıldı. 1947'de CİA devlet ajanslığı kuruldu.³⁵¹

NED kendisini dünyaya "bağımsız ve devletten asılı olmayan sivil toplum kuruluşu" olarak tanıtırsa da bu örgütün bütçesi tamamen ABD Kongresi tarafından sağlanmaktadır. Aslında NED, bir sonraki finansmanı almak için faaliyet raporunu her seferinde Kongre'ye sunmaktadır. NED'in farklı ülkelerde temas kurduğu grup ve

³⁴⁸ USAİD History, (<https://www.usaid.gov/about-us/usaid-history>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³⁴⁹ USAİD, (<https://www.usaid.gov/az/azerbaijan>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

³⁵⁰ History, (<https://www.ned.org/about/history/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁵¹ CELİLZADE, s. 63.

kuruluşlara vereceği fonların listesi, önce ABD Dışışleri Bakanlığı tarafından onay verilmesi için kontrol edilmektedir.³⁵²

Demokrasi için Ulusal Bağış (NED) bir sivil toplum kuruluşu olarak anılsa da, NED yarı özerk bir sivil toplum kuruluşu olarak işlev görür. Öncelikle ABD Kongresinden yıllık tahsisatla finanse edilen NED, Demokrasi Programı tarafından iki partili, özel, kar amacı gütmeyen bir şirket olarak oluşturuldu ve karşılığında hibe veren bir kuruluş olarak hareket etmektedir. 2002-2004 Renkli Devrimleri zamanı 2003 yılında ülkemizde yaşanan kütleli muhalif kampanyalar, protestolar zamanı USAİD ve onun desteklediği kuruluşlar aktif şekilde destek sağlamışlar. NED de USAİD gibi ülkede muhalif yönümlü aktivist gençleri desteklemektedir. Onun her ülkede desteklediği bir çok aktif genç vardır. NED'in desteklediği gençler sırasında Bahtiyar Hacıyev vardır. Hacıyev dünyada faaliyet gösteren AİESEC İnternational'ın Azerbaycan bölümünü yaratan gençtir. USAİD Azerbaycan'da muhalif örgütlere yardımlar ayırmaktadır ve bu artık gizli bir mesele değildir.³⁵³

3.3.4. Açık Toplum Vakfı (Open Society Foundation)

Açık Toplum Vakfı, George Soros tarafından kurulan uluslararası bir bağış ağıdır. Açık Toplum Vakfı adaleti, eğitimi, halk sağlığını ve bağımsız medyayı iyileştirme amacıyla dünyanın dört bir yanındaki sivil toplum kuruluşlarını finansal olarak desteklemektedir. Grubun adı, Karl Popper'in 1945 yılında yazdığı The Open Society and Its Enemies adlı kitabından esinlenmiştir. Yatırımcı olan George Soros 1984 yılında eski komünist ülkelere yardım etmek için faaliyet göstermeye başlamıştır. Soros'un, vakıflara destek vermek için 1993 yılında kurulan Açık Toplum Enstitüsü'nün merkezi New York'ta bulunmaktadır.³⁵⁴

Yıllık bütçesi 1 milyar doların üzerinde olan Açık Toplum Vakfı, dünya genelinde insan hakları, adalet ve hükümetlerin hesap verebilirliği konusunda çalışan gruplar için dünyanın en büyük fon sağlayıcısıdır. Açık Toplum Vakfı tüm dünyada

³⁵² ABŞ-ın Gizli Öli: NED, (<https://axar.az/news/planet/50790.html>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁵³ CELİLZADE, s. 96-99.

³⁵⁴ CELİLZADE, s. 99.

20'den fazla ulusal vakıftan oluşan bir ağ aracılığıyla 120'den çok ülkede faaliyet göstermektedir.³⁵⁵ Açık Toplum Vakfı, 1984 yılından piyasalardan elde ettiği gelirden 32 milyar dolar hayır işlerine bağışlayan, dünyanın önde gelen hayırsever vakıflarındandır.³⁵⁶

Vakıf, kadın hakları, medya, eğitim, insan hakları, hukuk, ekonomi ve sosyal alanlarda faaliyetlerde bulunmaktadır. Açık Toplum Enstitüsü'nün Yugoslavya, Ukrayna gibi az gelişmiş ülkelere yaptığı yardım miktarı, bu ülkelere Birleşmiş Milletler tarafından yapılan yardım miktarını aşmıştır. Azerbaycan'da 1998'den itibaren faaliyet göstermektedir. OSF'nin Azerbaycan'da ilk projelerinden biri "step by step" projesidir. Bu proje, eğitim sisteminin geliştirilmesi ve şeffaflaştırılması için çalışan bir projedir. Kurumun bir başka amacı da petrol ve gaz işletmelerinin şeffaflığını arttırmaktır. 2015'de Open Society Foundation'un Azerbaycan'daki ofisi hükümet adamları tarafından kapatıldı ve banka hesabı donduruldu.³⁵⁷

3.3.5. AİESEC

AİESEC, 1948'de, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, yedi ülkeden yedi gencin kültürler arası anlayış inşa etme hayali kurduğu yerde kuruldu. Her seferinde bir kişi ve bir staj ile dünyayı değiştirmeyi d. 1977'de düşünmekteydiler. IESEC altı kıtada 50 ülkede mevcuttur. Bugüne kadar dünya çapında 40.000'den fazla genç liderlik geliştirme deneyimine katılmıştır.³⁵⁸

AİESEC, gençlere liderlik gelişimi, uluslararası staj ve sosyal sorumluluk projeleri fırsatları sağlayan, gençlerin işlettiği, BM Genel Sekreterinin Gençlik Elçisi Ofisinin bağımsız bir kolu olan, UNESCO tarafından tanınan uluslararası bir sivil toplum kuruluşudur. Örgüt, gençlere liderlik ve gelişim için farklı projeler sağlamaktadır. Örgüt üyeleri arasında 6 ana değeri yaymaktadır: Liderliğin

³⁵⁵ Açık Toplum Vakıfları Türkiye, (<https://www.opensocietyfoundations.org/newsroom/acik-toplum-vakiflari-turkiye/tr>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁵⁶ Açık Toplum Vakıfları ve George Soros, (<https://www.opensocietyfoundations.org/newsroom/open-society-foundations-and-george-soros/tr>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁵⁷ CELİLZADE, s. 106.

³⁵⁸ Our Story, (<https://aiesec.org/about-us>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

aktifleştirilmesi, birliğin teşvik edilmesi, farklılıkların kabul edilmesi, katılımcılıktan zevk almak, mükemmelliğe can atmak ve devamlı çalışmak.³⁵⁹

AIESEC, dünyanın en büyük kar amacı gütmeyen gençlik kuruluşudur. Gençleri toplum üzerinde olumlu bir etki yaratabilmeleri için güçlendirmeye odaklanan, dünya genelinde gençlere liderlik gelişimi, kültürler arası küresel staj ve gönüllü değişim deneyimleri sağlayan, kar amacı gütmeyen uluslararası bir sivil toplum kuruluşudur. AIESEC ağı, 127 ülke ve bölgede yaklaşık 70.000 üye içermektedir.³⁶⁰

Tek bir insan ve tek bir stajla dünyayı aynı anda değiştirebilmeyi uman yedi genç sayesinde bugün AIESEC, gençlere hem gelişim hem de yurtdışı staj fırsatı sağlayan bir kurum olarak dünyanın en büyük gençlik organizasyonu haline gelmiştir.³⁶¹

İlk gayri-Avrupalı üye devlet 1955`de İsrail olmuştur. Bundan sonra örgüt dünyanın diğer bölgelerine de yayılmaya başlamıştır. Hatta 1989`da SSCB bile AIESEC`e üye olarak katılmıştır. 20`den fazla Sovyet öğrencisi AİESEC programlarına katılmış ve 60`a kadar Sovyet şirketi yabancı öğrencileri staj için kabul etmiştir. Azerbaycan`da AİESEC 2006 yılında beri faaliyettedir. AİESEC, Türkiye`nin yardımı ile Bakü`de faaliyete başlamıştır. Neredeyse 100 civarında üyesi vardır. AIESEC'in uluslararası genel merkezi Hollanda'nın Rotterdam kentindedir.³⁶²

³⁵⁹ CELİLZADE, s. 100

³⁶⁰ AIESEC in Azerbaijan, ([https://www.salto-youth.net/tools/otlas-partner-finding/organisation/aies ec-in-azerbaijan.14723/](https://www.salto-youth.net/tools/otlas-partner-finding/organisation/aies-ec-in-azerbaijan.14723/), Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁶¹ AİESEC-Biz Kimiz, (<https://aiesec.org.tr/biz-kimiz/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

³⁶² CELİLZADE, s. 100-101.

SONUÇ

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra farklı, yeni ve zorlu bir gelişme aşamasına girmiştir. Bu aşamadaki en büyük görev; demokratik değerlere saygılı, hukukun üstünlüğüne inanan, şeffaf bir devlet yapısının inşası için ciddi reformların ve güçlü bir sivil toplumun inşasının başlangıcıdır. Bu tarihi misyonun başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi, sivil inisiyatif ve topluluk katılımını gerektirmektedir. Bu amaçla vatandaşlar kısa sürede farklı alanlarda STK'lar oluşturmaya başlamışlardır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1918-1920 yılları arasında var olan ilk Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde sivil toplum kuruluşlarının, özellikle sendikal örgütlerin sosyal ve siyasi özellikleri dikkate alınarak, toplumdaki en geniş sosyal grup olan işçi sınıfının yapısal adımları tartışılmaktadır. Demokratik toplumun temel taşlarından biri olan STK'ların yaygınlaştırılması ve toplumsal rollerinin şekillendirilmesinde son yıllarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Ülke uzun süredir Sovyetler Birliği üyesi olduğu için STK'lar hakkında çok az bilimsel araştırma yapıldığı gözlemlenmiştir. Bunun nedeni, Marksist değerlere dayalı bir toplumda sivil toplumun devletten ayrı düşünülmemesidir. Bu nedenle Azerbaycan STK'ları ile ilgili kaynaklar genellikle bağımsızlık sonrası dönemde yapılan bilimsel araştırmalara dayanmaktadır. Aslında araştırmamız ağırlıklı olarak Türkçe ve yabancı kaynaklardan (Rusça ve İngilizce) etkilenmiştir.

Azerbaycanlı STK'ların çoğu Bakü'de faaliyet göstermektedir. Şehir merkezi dışındaki sivil toplum kuruluşları çok aktif olarak faaliyet gösterememektedir. Kırsal alanlardaki STK'lar daha az hizmet sunmakta ve katı finansman kısıtlamaları bulunmaktadır. Genel olarak, STK'lar Azerbaycan'ın yasal ve sosyo-ekonomik kalkınmasında yer almaktadır. STK'lar esas olarak ülkenin sivil toplumunu şekillendirmeye, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü inşa etmeye, Azerbaycan'ı küresel meselelere entegre etmeye, insan haklarını, sosyo-ekonomik ve etnik değerleri korumaya ve mültecilere ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilere hitap etmeye yardımcı olmak için kurulmuşlardır.

STK, ayrıca Azerbaycan'ın Dünya Birliği'ne entegrasyonunu ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve egemenliğini desteklemektedir. STK'lar bazı alanlar da çok hızlı geliyor olsa da, STK sektörü hala zorluklarla karşı karşıyadır. Çoğu STK, uluslararası

bağışçılar tarafından finanse edilmektedir. Ancak, çoğu STK, finansman kaynaklarını değiştirmek ve geliştirmek için çalışmaktadır. STK'ları Destekleme Ulusal Komitesi, uluslararası kuruluşlarla çalışmak, uluslararası en iyi uygulamaları benimsemek ve çok çeşitli ortak tabanlı teknik yardım almak üzere 2007 yılında kurulmuştur. 2008-2011 kampanyası sırasında Konsey, rekabetçi bir temelde yaklaşık 600 STK'ya toplam 10 milyon dolarlık hibe yardımı tahsis etmiştir. STK'lara yönelik devlet desteğinin öncelikli alanları arasında sağlığın korunması, gençlerin geliştirilmesi, eğitim, kırsal ve kırsal kalkınma ve mülteciler ile ülke içinde yerinden edilmiş kişilere yönelik destek yer almaktadır.

Azerbaycan'da kayıtlı STK'ların yanı sıra kayıt dışı STK'lar da faaliyet göstermektedir. Bu gayri resmi STK'ların çoğu kırsal alanlarda bulunmaktadır. Bu STK'lara ilgisizliklerinin ana nedenlerinden biri zayıf bilgi tabanlarıdır. Yetersiz mali ve teknik destek, özellikle Azerbaycan'ın kırsal kesimlerinde önemli olan bu sektörü giderek zayıflatmıştır. Kırsal alanlardaki STK'ların faaliyetlerini artırmak ve kendini duyurmak için finansal desteğe ve daha da önemlisi kurumsal gelişim için yardıma ihtiyaçları vardır. Kırsal alanlardaki STK'lar, finansmana sınırlı erişim ve zayıf yönetim nedeniyle durgundur. Sonuç olarak, kırsal alanlardaki STK'lar, topluluklarına gerekli sosyal, eğitim ve savunuculuk hizmetlerini sağlayamamaktadır. Bu, gelecekte kırsal STK'ların bölgesel kalkınmasını temelden zayıflatmaktadır.

Son dönemde sosyalist devlet inşasından uzaklaşan ve demokratik bir sistem kurmaya çalışan Azerbaycan'da demokratik gelişme süreciyle orantılı olarak sivil toplum olgusundan söz edilebilir. Kuşkusuz demokratik kültürün gelişimine katılan ve paylaşımda bulunan toplumlarda sivil toplum da bu gelişmeye paralel kurumlar bulunmaktadır. Azerbaycan'da demokratik deneyim çok yenidir ve demokratik bir sistemdeki idari sistemin etkinliği, verimliliği ve sorunları açısından bazı düzenlemeler yapılmadığı gibi, ayrıca bir güvenlik politikasının varlığından dolayı güvenlik politikası olan bir sivil toplum inşa edilmekte ve bu nedenle bu alanın gelişimi zayıf kalmaktadır. Mali yükümlülüklerin fazla olması da aynı zamanda sivil toplum olgusunu da zayıflatmaktadır.

KAYNAKÇA

KİTAP

- ABBASOVA, Xeyransa. *Şuşa - Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı*, Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı 2021
- AĞAYEV, R. *Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkəti və Həsən bəy Zərdabi*. Kaspi: 2011.
- AKBAL, İsmail. *Sivil Toplum Düşüncəsi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kamu Yönetiminde Karar Alma Üzerine Etkisi*. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2017.
- AKGÜN, Birol. *Türkiye’de Seçmen Davranışı, Partiler Sistemi ve Güven*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2002.
- AKPINAR GÖNENÇ, Ayşenur. *Sivil Toplum Düşünsel Temelleri ve Türkiye Perspektifi*, İstanbul: Altkitap Yayınevi, 2001.
- AKTAN, Coşkun Can. / ÇOBAN, Hilmi. / *Kamu Sektöründe İyi Yönetim İlkeleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2005.
- ARI, Tayyar. *Amerika’da Siyasal Yapı Lobiler ve Dış Politika: Türk, Yunan, Ermeni, İsrail ve Arap Lobilerinin ABD’nin Dış Politikasına Etkileri*, 4. Baskı, Bursa: MKM Yayınları, 2009.
- ARSLAN, Osman. *Kuramsal ve Tarihsel Aşamalarıyla Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği*. 1. Baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2001.
- BOOBBİO, Norberto. *Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı*. Çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- BOTTOMORE, Tom. *Siyaset Sosyolojisi*, Çev. Erol Mutlu. Ankara: V.Teori, 1987.
- BÜNYADOV, Ziya. *Azərbaycan Tarixi*, 1. Baskı, Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
- ÇAHA, Ömer / ÇAYLAK, Adem / TUTAR, Hüseyin. *TR42 Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili*, Kars: SEKA Kalkınma Ajansı, 2013.
- ÇAHA, Ömer. *Aşkın Devletten Sivil Topluma*. Ankara: Orion Kitabevi, 2012.
- ÇAHA, Ömer. *İş Dünyası ve Sivil Toplum. Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu Araştırma ve İnceleme Dizisi-1*. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2006.

- ÇAHA, Ömer. *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı, Sivil Toplumun Türkiye'deki ve Dünyadaki Serüveni*. 1. Baskı. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- DEMİRKAYA, Yüksel. *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimi'nde Yeni Aktörler: Sivil Toplum Örgütleri*. İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 2018.
- DOĞAN, İlyas. *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2002.
- DUNN, Elizabeth. *Money, Morality And Modes Of Civil Society Among American Mormons, Civil Society: Challenging Western Models*. London: Routledge, 1996.
- ERDEM, Ferda. *Sosyal Bilimlerde Güven*. (Ankara: Ankara: Vadi Yayıncılık, 2003), s. 17.
- ERÖZDEN, Ozan. *STK'lar ve Hukuki Çerçeve de Yenilik Talepleri Üzerine Notlar. T. Ulaş (ed.), Merhaba Sivil Toplum*, İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 1998.
- GENÇOĞLU ONBAŞI, Funda. *Sivil Toplum*. İstanbul: L&M Yayınları, 2005.
- GÜN, Mesut / DAĞISTANLIOĞLU, B. *Erdem Güncel Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (Ankara: Akademisyen Yayıncılık , 2020), s. 76.
- HACIYEV, Rəşid. *Qeyri Hökumət Təşkilatları*. Bakü: Yeni Nəsil Nəşriyyat. 2002.
- HASGÜLER, Mehmet / ULUDAĞ, Mehmet B. *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 2. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- HƏSƏNOV, Əvəz. *Sivil Toplum Kuruluşları İçin Bilgi Rehberi*. Bakü: Respublika Yayınevi, 2004.
- HÜSEYNOVA, Hicran. / ƏLİYEV, Əmir./ BAYRAMOVA, Pərvanə./ NURİYEV, Əliməmməd. / SƏFƏROV, Elgün. / SƏFİXANLI, Aydın. / ƏLİBƏYLİ, Qulamhüseyn. *Qadın hüquqlarının müdafiəsi: beynəlxalq və milli aspektlər*. Bakı, 2018.
- İBRAHİMOVA, Gülzar. *Beynəlxalq Münasibətlərin Proqnozlaşdırılması*, İstanbul: İKSAD yayınevi, 2019.
- İÇDUYGU, Ahmet./ MEYDANOĞLU, Zeynep./ SERT, Deniz Ş. *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu 2*, 1. Baskı İstanbul: Tüsev Yayınları, 2011.
- İSMAYILOV, Mahmud. *Azərbaycan Tarixi*. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poligrafiya Birliyi Yayınları, 1992.

- KARADAAĞ, Ahmet. *Sivil Toplum ve Demokrasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- KEANE, John. *Sivil Toplum ve Devlet*, Çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 1993.
- LOIZOS, Peter. *How Ernest Gellner Got Mugged On The Streets Of London, Civil Society: Challenging Western Models*. London: Routledge, 1996..
- MAHMUDOV, Yaqub. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. 2. Baskı. Bakü: Lider Nəşriyyat. 2005.
- MAHMUDOV, Yaqub. *Müstəqillik Yollarında, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu*. Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı. 2016.
- MARDİN, Şerif. *Türkiye 'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayıncılık A.Ş, 1990.
- MEHMETOV, İsmail. *Azərbaycan Tarihi*, İstanbul: Ötüken Nəşriyyat, 2009.
- MEHMETOV, İsmail. *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2009.
- MƏRDANOV, Misir. *Azərbaycan Təhsil Tarixi*. 1. Baskı. Bakü: Təhsil nəşriyyat, 2011.
- ÖZALP, Ali. *Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal ve Siyasal Bakımdan Önemi*. Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, 2008.
- PARLAK, Bekir./ SOBACI, Zahid. *Ulusal ve Küresel Perspektifte Kamu Yönetimi Teori ve Pratik*. Bursa: MKM Yayınları, 2012.
- QƏNİYEV, Həsən. *Azərbaycan Tarixi*. Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı. 2019.
- QEYBULLAYEV, Qiyasəddin. *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən*. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Yayınları, 1994.
- QULİYEV, Ayaz. *Azərbaycan Milli Qeyri-Hökumət Təşkilatları Forumu: Vətəndaş Cəmiyyəti Quruculuğunda 10 il*. Bakü: Avrasia Press, 2008.
- QURBANOV, Sadiq. *Siyasi Tarix*. Bakü: Azərnəşir. 1998.
- Ramiz MEHDİYEV, *Azərbaycan 1991-2001*, (Bakı, Nur Nəşriyyat, 2001), s. 136.
- RƏCƏBLİ, Qəzənfər. *Azərbaycan Tarixi Oçerklər*. Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 2003.
- SADIQOV, Həsənbala. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə Qəbul Etdiyi Hüquqi Aktlar və Onun Tarixinin İzahlı Xronologiyası*. Gəncə: Elm nəşriyyat. 2018.

- SARIBAY, Ali Yaşar. *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- SEFEROV, S. *Bağımsızlık ve Ekonomi*, Bakü: Azərneşir, 2001.
- SENNET, Richard. *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak. İstanbul: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1996.
- SULEYMANOVA, Sevda. *Azərbaycan Qadınının İctimai- Siyasi Hərəkətdə Yeri və Rolu*. Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı. 2012.
- ŞAHİN, Hasan. *Azərbaycan'da Toplumsal/Siyasal Değişim ve Dönüşüm*, Ankara: İKSAD Yayınevi, 2020.
- ŞENATALAR, B. *STK-Devlet İlişkilerine Kuramsal Bakış*”, Avrupa Birliği Devlet ve STK’lar, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2001.
- TAŞTAN, Abdolvahap. *Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma*. Kayseri: 2003.
- TEKELİ, İlhan. *Katılımcı Demokrasi ve Sivil Toplum Kuruluşları*, Ankara: SDD Yayınları, 2004.
- TOSUN, Erdoğan. *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet–Sivil Toplum İlişkisi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- TOSUN, Erdoğan. *Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*. Ankara: Alfa Yayınevi, 2005.
- UĞUR, Aydın *Merhaba Sivil Toplum, T. Ulaş (ed.) İçinde, Yeni Demokrasinin Yeni aktörleri: STK’lar*, 1. Baskı, İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayınları, 1998.
- YAQUBLU, Nəsiman. *Azərbaycanın İlk Qeyri-Hökumət Təşkilatları*. Bakı: 2013.
- YAZICI, Erdinç. *Osmanlı’dan Günümüze Türk İşçi Harekatı*, Ankara: İlke-Emek Yayınları, 2004.
- YILDIRIM, İbrahim. *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*. 1. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2004.
- ZERDABİ, Hasan Bey. *Bürokrasi ve İtibarlık/Seçilmiş Eserleri ve Mektupları*. Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı. 1963.
- В.А МАЛЫЦЕВ, *Основы политологии*. Moskova: 1997.

MAKALE

- ABIŞOV, Vaqif. “1917-1918-ci illərdə Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət”, (*Geostrategiya Jurnalı*, NO:6, 2015), s.14.
- AKARSLAN, Zeynep. “Azerbaycan’ın Bağımsızlık Tarihinde Sosyalist Bir İsim: Aslan Bey Sefikürdski”, (*HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022), ss. 16-31.
- AKÇADAĞ, Emine. “Avrupa Birliği Sürecinde Kamu Diplomasisi Faaliyetlerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, (*Politika Dergisi*, 2011), ss. 1-15.
- AKKOR, Mahmut. “I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya’da Bulunan Türk Esirleri”, (*VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 2, 2017), ss. 43-59.
- ALAGÖZ, Mehmet. UÇTU, Ramazan. ALODALI, M. Bilal Fatih. “Teknolojik Değişimin Maliyeti Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeniden Yapılanması”, (*ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri*, 2004), ss. 274-281.
- ANBARLI BOZATAY, Şeniz. “Demokratikleşme Perspektifinden Sivil Toplum Kuruluşlarının Siyasi İktidara Etkileri”, (*ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri*, 2004), ss. 283-290.
- ASKER, Ali. “Azerbaycanda Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, (*Yeni Türkiye*, sayı: 75, 2015), ss. 516-535.
- ASLAN, Seyfettin. “Sivil Toplum ve Demokrasi (Civil Society And Democracy)”, (*Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 15, sayı: 2, 2010), ss. 357-374.
- ASLAN, Seyfettin. “Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm”, (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 9, sayı: 33, 2010), ss. 188-212.
- ASLAN, Seyfettin. “Türkiye’de Sivil Toplum”, (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 9, sayı: 31, 2010), ss. 260-283.
- ASLAN, Seyfettin. “Türkiye’de Sivil Toplum”, (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 9, sayı: 31, 2010), ss. 260-283.
- ATEŞ, Hamza. NOHUTÇU, Ahmet. “Kamu Hizmeti Sunumunda Gönüllü Kuruluşlar ve Devlet”, (*Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 11, 2006), ss. 244-276.
- AYDIN, Barış. “Toplumsal Sözleşme Teorilerinin Marx ve Foucault Temelli Eleştirisi”, (*Liberal Düşünce Dergisi*, cilt: 24, sayı: 94, 2019), ss. 65-88.
- AYDIN, M. Kemal. / ÇAKMAK, Eyüp Ensar. “Sosyal Devletin Temelleri”, (*Bilgi Dergisi*, Sayı: 34, 2017), ss. 1-19.

- AYHAN, Emrah. ÖNDER, Murat. “Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı”, (*Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, cilt: 3, sayı: 2, 2017*), ss. 19-48.
- BABAŞLI, Məmmədli. “XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Milli Oyanış və Maarifçilik Hərəkatı”, (*Qafqaz Universiteti*): ss. 1-19.
- BARAN, Zeyno. “The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey”, (*The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West, The Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, 2005*), ss. 103-119.
- BAYHAN, Vehbi. “Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm”, (*Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 26, sayı: 1, 2002*), ss. 1-13.
- BEDÜK, Aykut. / USTA, Sefa. / KOCAOĞLU, Mehmet. “Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşları ve Demokratikleşme Sürecindeki Misyonları”, (*Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi, cilt: 2006, sayı: 1, 2006*), ss. 52-64.
- BIX, Brian H. “Doğal Hukuk: Modern Gelenek”, Çeviren: Ertuğrul UZUN, (*Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 6, sayı: 2, 2004*), ss. 291-343.
- ÇALIK, Tacettin. “Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları ile İlişkisi”, (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 2, özel sayı, 2015*), ss. 1091-1134.
- ÇAMALAN, Ahmet. “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”. (*Journal of Qafqaz University, sayı: 31, 2011*), ss. 36-50.
- DEMİREL, Nuri. “Farklı Bir Platformda Sivil Toplum ve Türkiye”, (*Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 26, 2011*), ss. 145-164.
- DENHARDT, Robert B. / DENHARDT, Janet V. “The New Public Service: Putting Democracy First”, (*National Civic Review, cilt: 90, sayı: 4, 2001*), ss. 391-400.
- DUMAN, M. Zeki. “İdris Küçükömer’in Sivil Toplum Anlayışı”, (*Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, 2004*), ss. 47-52.
- ƏMRAHOV, Mais. “1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı”, (*Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, cilt:9, sayı: 3, 2022*), ss.792-819.
- EROL, Ali. “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi”, (*Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, sayı: 39, 2006*), ss. 53-72.
- ERYİĞİT, Burak Hamza. RUSTAMLİ, İbrahim. “Sivil Toplum Kuruluşları’nın Azerbaycan’da Gelişimi”, (*TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2019*), ss. 103-113.

- GANBAROV, Asaf. “Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Din-Devlet İlişkileri”, (*KTÜİFD 4, sayı 1, 2017*), ss. 101-126.
- GENÇ, Neval. “Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı”, (*Türk İdare Dergisi, Sayı: 466, 2010*), ss. 145-159.
- GHAUS-PASHA, Aisha. “Role Of Civil Society Organizations In Governance”, (*6th Global Forum On Reinventing Government Towards Participatory And Transparent Governance, 2005*), ss. 1-42.
- GÜLƏLİYEV, Afət. “Demokrasi Gelişimine Yatırım”, (*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, Cənubi Qafqazda Siyasi-Diplomatik Və İqtisadi Proseslər, 2019*), ss. 27-31.
- GÜMÜŞ, A. Tarık. “Demokrasilerde Sivil Toplum ve Devlet–Sivil Toplum İlişkisinde Karşılaşılabilecek Sorunlar”, (*Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 18, sayı: 3, 2014*), ss. 529-572.
- HALEFİOĞLU, Melek. “Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler”, (*Mülkiye Dergisi, cilt: 37, sayı: 1, 2013*), ss. 163-188.
- HƏSƏNOV, Murtəza. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Dövlət İdarəçiliyi”, (*Uluslararası Türk Dünyası Araştırma Dergisi, cilt: 1, sayı: 1, 2018*), ss. 16-22.
- İNSEL, Ahmet. “Sivil Toplum, STK’lar ve Gönüllülük”, (*İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, Sivil Toplum ve Demokrasi Yazıları. Sayı: 5, 2004*), ss. 1-31.
- KARAKURT TOSUN, Elif. “Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları”, (*PARADOKS, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, sayı: 2, 2007*), ss. 1-16.
- KARAMAN, Mehmet Ali. “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri”, (*Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 44, 2018*), ss. 62-79.
- KARATAŞ, İbrahim Hakan. “Türk Eğitim Sisteminde Sivil Toplum Kuruluşlarının STK’ların Konumları ve İşlevlerine Yönelik Okul Yöneticilerinin Görüşleri”, (*Milli Eğitim Dergisi, sayı: 198, 2013*), ss. 196-218.
- KAYNAR, Mete Kaan. “Sivil Toplumun Kavramsal Tarihi ve Sivil Toplumla İlgili Güncel Tartışmalar”, (*Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt: 23, sayı: 1, 2005*), ss. 339–369.
- KAYPAK, Şafak. “Devletten Yerel Yönetime Değişim Sürecinde Sivil Toplumun Yeni Yüzü”, (*Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 1, sayı: 1, 2012*), ss. 34-57.

- KEANE, John. "Civil Society, Definitions And Approaches", (*International Encyclopedia Of Civil Society*, 2009), ss. 1-4.
- KESER, Hayri. HIŞIM, Selin. "Demokrasilerde Sivil Toplumun Rolü", (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, 2016), ss. 201-224.
- KEYMAN, Fuat. "Türkiye’de ve Avrupa’da Sivil Toplum". (*Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, NO:3, 2004), ss. 1-34.
- KOÇ, Elif. "Soyvet Dönemi Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme", (*SELÇUKTÜRKİYAT*, Sayı: 54, 2022): ss. 333-351.
- KÖKER, Levent. "Rousseau ve Demokrasi ya da Liberal Teorinin Eleştirisinin Öğeleri Üzerine Bir İnceleme", (*Türkiye Günlüğü*, Sayı: 4, 2008): ss. 128–148.
- KORAY, Meryem. "Sosyal Politikanın Anlamı ve İşlevini Tartışmak...", (*Çalışma ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 15, 2007), ss. 19-56.
- KURT, Süleyman. TAŞ, H. Yunus. "Sivil Toplum Örgütlerinde Profesyonel ve Gönüllü Çalışma İlişkileri: Tehditler ve Fırsatlar", (*HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, cilt: 4, sayı: 8, 2015), ss. 198-214.
- MƏMMƏDOV, Ceyhun. "Müasir Dövrə Azərbaycanda Dövlət-Din Münasibətləri", (*AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutunun "Elmi Araştırmalar"ı*, X buraxılış, 2014), ss. 349-355.
- MIZRAK, Dilan. "Süreklilikler ve Kopuşlar Çerçevesinde Devlet – Sivil Toplum İkiliği Konusundaki Kuramsal Yaklaşımlar ve Bob Jessop’ın Devlet Kuramının Bu Çerçeve İncelenmesi", (*Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1, 2019), ss. 66-83.
- ORMANOĞLU, Hatice Derya. "Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi", (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, 2018), ss. 245-274.
- ÖZDEMİR, Süleyman. / BAŞEL, Halis. / ŞENOCAK, Hasan. "Sivil Toplum Kuruluşları (STK)’nın Artan Önemi ve Üsküdar’da Faaliyet Gösteren Bazı STK’lar Üzerine Bir Araştırma", (*Journal of Social Policy Conferences*, sayı: 56, 2009), ss. 151-234.
- ÖZEL, Merve Suna. "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", (*Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, 2014): ss. 99-122.
- ÖZER, M. Halis. "Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları", (*Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 7, sayı: 26, 2008), ss. 86-97.

- ÖZKAN, Metin. “Demokrasi ve Temsil: Paradoksu Rousseau Üzerinden Okumak”, (*Journal of Political Sciences, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020*): ss. 403–430.
- ÖZKUL, Osman. “Demokratik Hakların Gelişmesinde Sivil Toplum Düşüncelerinin Katkısı”, (*Emek ve Toplum Dergisi, cilt: 6, sayı: 14, 2017*), ss. 10-24.
- SAĞIR, Hayriye. “Liberal Öğreti ve Yerel Yönetimlerin İlişkiseliliği: Teorik Bir İnceleme”, (*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 8, sayı: 14, 2016*), ss. 282-307.
- SAĞLAM, Muhammet Talha. “Türkiye’de Sivil Toplumun Tarihi Gelişimi ve Sivil Toplumun Örgütlü Yapısı Olarak STK’lar”, (*Turkish Studies-Social, cilt: 15, sayı: 1, 2020*), ss. 591-610.
- ŞAHİN, Levent. ÖZTÜRK, Mustafa. “Küreselleşme Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye'deki Durumu”, (*In Journal of Social Policy Conferences, sayı: 54, 2011*), ss. 3-29.
- ŞAN, Mustafa. BİLEN, Mehmet. “Yoksullukla Mücadelede Bir Strateji olarak Sivil Toplum Kuruluşları: Deniz Feneri Derneği Örneği”, (*ÇOMÜ, 1. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresinde Sunulan Bildiri, 2004*), ss. 26.
- SOYSAL, Mahmut Enes. “Tarih Biliminin Sosyal Bilimlerle İlişkisi ve Önemi Üzerine Genel Bir Bakış”, (*Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, cilt 1, sayı 1, 2012*), ss. 343-404.
- TALAS, Mustafa. “Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”, (*Türklük Bilim Araştırmaları, sayı: 29, 2011*), ss. 387-401.
- THOMAS, George. M. / KİRMAN, M. Ali. “Küresel Sivil Toplumda Dinler”, (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 14, 2009*), ss. 155-188.
- TURAN, Refik. “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, (*Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2018*), ss. 429-451.
- TUTAR, Filiz. / TUTAR, Erdinç. / ERKAN, Çisil. “Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, (*Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 10, 2012*), ss. 439-459.
- YARALI AKKAYA, Aysun. “Antonio Gramsci’de Entelektüelin Bir Eleştirisi Olarak Praksis Düşüncesi”, (*Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi, cilt: 21, sayı: 1, 2014*), ss. 35-46.
- YATKIN, Ahmet. “Bölgesel Kalkınmada Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Katılımı: Elazığ Örnekealan Araştırması”, (*Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 23, sayı: 2, 2013*), ss. 163-188.

YILDIRIM, Murat. “Sivil Toplum ve Devlet”, (*Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27, sayı: 2, 2003), ss. 226-242.

YURDAKUL, Çiğdem. “Marx’ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm”, (*Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, 2018), ss. 1-19.

ZABUNOĞLU, H. Gökçe. “Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke’un Devlet Anlayışı”, (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, 2016), ss. 431-456.

ZENGİN, Eyüp. EYNALOV, Hezi. BÖLEK, Berrin. BÖLEK, Uğur Arif. “Azerbaycan’da Kadın ve İş Hayatı”, (*Sosyoloji Konferansları Dergisi*, cilt: 0, sayı : 34, 2006), ss. 29–65.

TEZ

ALYAKUT, Bavet. “*Sivil Toplum Kuruluşlarında Stratejik Yönetim Süreci ve Sivil Toplum Kuruluşlarında Stratejik Yönetim Uygulamalarının İncelenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması*”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2007), Ulusal Tez Merkezi (219507).

AVAN, Sinan. “*Liberalizmin Türkiye’deki Temel Hak ve Özgürlüklere Yaklaşımı: Liberal Düşünce Dergisi Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, 2013), Ulusal Tez Merkezi (333657).

AVCI, Artun. “*Türkiye’de Kamusal Alan ve Televizyon: Vatandaş Televizyonundan Tüketici Televizyonuna Dönüşüm Süreci*”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, 2008), Ulusal Tez Merkezi (227183).

CELİLZADE, Şehla. “*Uluslararası İlişkilerde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeri Ve Rolü: Azerbaycan Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi, 2015).

ÇAĞLAR, Şefika Erdoğan. “*Mevcut Anayasa ve Yasalar Çerçevesinde Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisinin İncelenmesi: Silivri Örneği*” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Ekonomi Anabilim Dalı, 2020), Ulusal Tez Merkezi (620169).

ERBAŞ ŞAHİN, Zeynep. “*21. Yüzyılda Globalleşmeyle Değişen Sivil Toplum Düşüncesi: Sivil Toplumdan Global Sivil Topluma*”, (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2013), Ulusal Tez Merkezi (349200).

- ERTUGAY, Fatih. “*Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidar Üzerine Etkileri*”, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2005), Ulusal Tez Merkezi (162782).
- GÜÇLÜER, Ayşe Esra. “*1990-2002 Arası Dönemde Türkiye’de Hak Temelli Çalışan Örgütlerde Yurttaşlık Söylemi: Helsinki Yurttaşlar Derneği Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).
- GÜLER, Ayşegül. “*Yerel Yönetişim Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yönetime Katılmadaki Etkinliği: Antalya Kent Konseyi Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2017), Ulusal Tez Merkezi (475330).
- HÜSEYNOV, Ceyhun. “*Azerbaycan’da Sosyal Yardım Alanında Faaliyet Gösteren Sivil Toplum Örgütlerinin Profili Ve Verdiği Yardımların Değerlendirilmesi*”, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Anabilim Dalı, 2014).
- KABASAKAL, Mehmet. “*Sivil Toplum ve Demokrasi*”, (Denetçi Yeterlilik Tezi, İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, 2008).
- KOCATEPE, Süleyman. “*Yerel Yönetimlerde Sivil Toplum Algısı: İstanbul Örneği*”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, 2013), Ulusal Tez Merkezi (336257).
- MECİDOV, Ceyhun. “*Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş*”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilim Ana Bilim Dalı, 2008), Ulusal Tez Merkezi (218151).
- MÖVSÜMLÜ, Cavid. “*19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Milli Fikriyatın Gelişimi*”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2021).
- MÜDERRİSOĞLU, Ümit. “*Sivil Toplum Siyasal Toplum Ekseninde Hukuk İdeal Tip Hukuk Normu Üzerinden Kuramsal Bir Analiz*”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2021), Ulusal Tez Merkezi (675721).
- NİŞANCI, Şükrü. “*Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri ve Meşruiyeti Meselesi*”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2000), Ulusal Tez Merkezi (93804).
- OKUMUŞ, Ali. “*Sovyetler Birliği Dönemi Azerbaycan Halk Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme*”, (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, 2018), Ulusal Tez Merkezi (541145).

SUSLU, İbrahim. “Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, 2012), Ulusal Tez Merkezi (322043).

TOSUN, Gülgün. “Demokratikleşme Sürecinde Devlet Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği”, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 1998), Ulusal Tez Merkezi (72845).

USTA, Sefa. “Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Sivil Toplum, Demokrasi ve Güven”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü , Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, 2006). Ulusal Tez Merkezi (189377).

UYSAL, Özge. “Vatandaş Odaklı Kamu Hizmeti Yaklaşımı ve Kamu Ekonomisi Bakımından Sonuçları (Türkiye’de Sağlık Sektörü Örneği)”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, 2013), Ulusal Tez Merkezi (336179).

YÜKSELBABA, Ülker. “Habermas'da Kamusal Alan Özel Alan Ayrımı”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hukuk Anabilim Dalı, 2008), Ulusal Tez Merkezi (261762).

İNTERNET

“BUTA” Humanitar Uşaq Fondu, (<https://uafa.az/ngo/buta-humanitar-usaq-fondu/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

“Əkinçi” əsl xalq qəzeti idi, (<http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/yanvar/149037.htm>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

“Əkinçi”nin beşiyi başında durmuş Həsən bəy Zərdabi, (<https://www.olimpiyadunyasi.com/w4301.html>, 2020, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

ABŞ-ın Gizli Əli: NED, (<https://axar.az/news/planet/50790.html>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

Açık Toplum Vakıfları Türkiye, (<https://www.opensocietyfoundations.org/newsroom/acik-toplum-vakiflari-turkiye/tr>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

Açık Toplum Vakıfları ve George Soros, (<https://www.opensocietyfoundations.org/newsroom/open-society-foundations-and-george-soros/tr>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

AIESEC in Azerbaijan, (<https://www.salto-youth.net/tools/otlas-partner-finding/organisation/aiesec-in-azerbaijan.14723/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

AIESEC-Biz Kimiz, (<https://aiesec.org.tr/biz-kimiz/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

- ALESKERLİ, Alesker. Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasası, (<https://www.anayasa.gen.tr/az-erbaycan-aleskerli.htm>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)
- Aqil, Qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyəti institutları kimi, (<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/mart/356069.htm>, Erişim Tarihi: 12.02.2023)
- ATGTİ haqqında məlumat, (<https://www.atgti.az/haqqimizda>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)
- Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında STK'lara Devlet Desteği Konseyi'nin oluşturulması, (<http://www.cssn.gov.az/news.php?id=1998&lang=az>, Erişim Tarihi: 17.12.2021)
- Azərbaycan Erkən Bəhai İcmasının Qısa Tarixi, (<https://www.azerbaycan-bahai-icmasi.org/behai-icmasinin-qisa-tarixi>, Erişim Tarihi: 10.02.2023)
- Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti, (<https://az.redcrescent.az/about>, Erişim Tarihi: 16.02.2023)
- Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkili, Qeyri-Hökumət Təşkilatları, (<https://ombudsman.az/az/view/pages/67> Erişim Tarihi: 08 Haziran 2022).
- Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, (<http://www.msk.gov.az/az/serencamlar/430/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)
- Azərbaycan Respublikasında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Sahəsində İdarəetmənin Təkmilləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Yaradılması Haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 13 Dekabr Tarixli 674 Nömrəli Fərmanının Ləğv Edilməsi Barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, (<https://president.az/az/articles/view/51177>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Şərqdə ilk parlamentli respublika, (<https://axc.preslib.az/az/page/qHQJ2aWo4P>, Erişim Tarihi: 06.02.2023).
- Azərbaycan-İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Münasibətləri, (<https://www.mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-islam-emekdasliq-teskilati-iet-munasibetleri>, Erişim Tarihi: 15.02.2023)
- Beynəlxalq Təşkilatlarla Əlaqələr, (<https://www.sosial.gov.az/beynelxalq-elaqeler>, Erişim Tarihi: 15.02.2023)

Dini Etiqad Azadlığı Haqqında, (<https://www.taxes.gov.az/az/post/46>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

ƏHMƏDOVA, Zərifə. Nəşri-Maarif Cəmiyyətinin Azərbaycan Təhsilində rolu, (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/-nesr-maarif-cemiyyetinin-azerbaycan-tehsilinde-rolu>, Erişim Tarihi: 10. 02.2023)

FƏRƏCOV, Savalan. Nicat Xeyriyyə Cəmiyyətinin Mədəni-Maarif Fəaliyyəti, (<https://medeniyyet.az/page/news/37465/Nicat-xeyriyye-cemiyyetinin-medenimaarif-fealiyyeti.html>, Erişim Tarihi:10.02.2023)

GADİMOVA Nazrin, Azerbaijan celebrates Constitution Day, (<https://www.azernews.az /nation/61514.html>, Erişim Tarihi: 12.02.2023)

Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, (<https://gencexeber.az/tarix/g-nc-m-s-lman-xeyriyy-c-miyy-ti/>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

Görkəmli şəxsiyyətlər, (<http://surakhani.cls.az/more/text/25037>, Erişim Tarihi:08. 02.2023)

Hacı Zeynelabidin Tagiyev və Bakü Hayriyyə Cəmiyyəti, (<https://www.insamer.com/tr/?out put= pdf&type=post&id=4439>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

History, (<https://www.ned.org/about/history/>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

İnsan Hüquqları Üzrə Aktivizm və QHT-Lərin Rolu, (<https://www.coe.int/az/web/compas s/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi Sahəsində Azərbaycan Dövlətinin Apardığı Siyasət və Bununla Bağlı Prokurorluq Orqanları Qarşısında Duran Vəzifələr, (<https://genprosecutor.gov.az/az/ post/2162>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

MƏMMƏDLİ, Cavid. Sənət Zirvəsinin Fatehi-Mirzağa Əliyev, (<http://www.milliarxiv.gov.az /az/mirzaga-aliyev>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

MİRZƏZADƏ, Rəna. Cümhuriyyət Dövründən Birinci Vitse-Prezidentliyə Gedən Yol və Gender Siyasəti, (<https://science.gov.az/az/news/open/21053>, Erişim Tarihi: 09.02.2023)

MQF mətbuat xidməti, “MQF “*Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı məqsədilə QHT-media əlaqələrinin gücləndirilməsi*” adlı tədbir keçirib”, (<https://aznnf.org/mqf-v%c9%99t%c9%99ndas-c%c9%99miyy%c9%99tinin-inkisafim%c9%99qs%c9%99dil %c9%99-qht-media%c9%99laq%c9%99l%c9%99rinin->

gucl%c9%99ndirilm%c9%99si-adli-t%c9%99 dbir-kecirib/, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

MQF-Nin Təşəbbüsü ilə Vətəndaş Cəmiyyətinin Problemləri Onlayn Müzakirə Edildi, (<https://aznnf.org/mqf-nin-t%c9%99s%c9%99bbusu-il%c9%99v%c9%99t%c9%99ndasc%c9%99miyy%c9%99tinin-probleml%c9%99ri-onlayn-muzakir%c9%99-edildi/>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

NƏRİMANOĞLU, Məhəmməd Nicat Cəmiyyəti, (<https://www.azerbaijan-news.az/view-167773/nicat-cemiyeti>, Erişim Tarihi: 10.02.2023)

NİDA-nın Adının Maraqlı Tarixçəsi, (https://musavat.com/news/nida-nin-adinin-maraqli-tarixcesi_148091.html, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

Our Story, (<https://aiesec.org/about-us>, Erişim Tarihi: 18.02.2023)

ÖMƏROV, Vahid. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəniyyət, (<https://sesqazeti.az/new s/mia/319921.html>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://ask.org.az/wpc ontent/uploads/2018/03/QHT-l%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi : 12.02.2023)

Qeyri Hökumət Təşkilatları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Ümumi Müddəalar, I fəsil, (<http://ask.org.az/wp-content/uploads/2018/03/QHT-l%C9%99r-haqq%C4%B1nda-qanun.pdf>, Erişim Tarihi : 12.02.2023)

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://e-qanun.gov.az/framework/511>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

Qrant haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (<http://www.eqanun.az/framework/3527>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

Tarix, (<https://yardim.et/az/about/history>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

Təşkilat, (<https://www.ireli.az/teskilat>, Erişim Tarihi: 16.02.2023).

USAİD History, (<https://www.usaid.gov/about-us/usaid-history>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

USAİD, (<https://www.usaid.gov/az/azerbaijan>, Erişim Tarihi: 17.02.2023)

Uşaq Hüquqları Haqqında Məlumat, (<https://tehsil.com.az/usaq-huquqlari-haqqinda-melumat/>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

UşaqHüquqları, (<http://www.lawreform.az/?module=news&name=view&id=3750&lang=az>, Erişim Tarihi: 14.02.2023)

Ümumi Məlumat, (<https://azerbaijan.az/related-information/231>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

Ümumi Məlumat, (<https://azerbaijan.az/related-information/231>, Erişim Tarihi: 11.02.2023)

YAQUBLU, Nəsiman. Azərbaycanca vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının tarixi: ilk QHT-lərin yaranması və fəaliyyəti, (<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/yanvar/349149.htm>, Erişim Tarihi: 08.02.2023)

ZEYİNİ, Rauf. *“MQF-nin yaranmasının 21 illiyi münasibətilə təbrik”*, (<https://aznnf.org/mqf-nin-ya-ran-masinin-21-illiyi-munasib%c9%99til%c9%99-t%c9%99brik/>, Erişim Tarihi: 13.02.2023)

Бакинское женское учебное заведение Св. Нины, (https://ourbaku.com/index.php/Бакинское_женское_учебное_заведение_Св._Нины#cite_ref-14, Erişim Tarihi: 09. 02.2023)

TABLÖLAR LİSTESİ

Table 1. Sivil toplumun gelişmesi için gerekli olan şartlar.....	41
---	----

ÖZGEÇMİŞ

Ceyhun MAYILOV, lise eğitimini Azerbaycan’da Bakü Avrupa Lisesi’nde tamamladıktan sonra, 2011 yılında Malatya İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde lisans eğitimine başlamış, 2018 yılında mezun olmuştur. 2019 yılında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nde Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine başlamıştır.

